

Says who?

*Pluriformiteit
in de berichtgeving over Rwanda
in NRC Handelsblad 1994-2007*

Een bronnenbenadering

Rob van Hal
Fontys Hogeschool voor Journalistiek
Tilburg
November 2007

INHOUDSOPGAVE

INHOUD		2
INLEIDING		3
1	ONDERZOEKSOPZET	5
1.1	Casus	5
1.1.1	<i>NRC Handelsblad</i>	5
1.1.2	<i>Rwanda</i>	5
1.2	Methode	7
2	THEORETISCHE ONDERBOUWING	8
2.1	Interne pluriformiteit	8
2.2	Waarneming	9
2.3	Brongebruik	10
2.3.1	<i>Wat is een bron?</i>	11
2.3.2	<i>Bronkwaliteit</i>	11
3	VERSLAG VELDONDERZOEK	14
3.1	NRC Handelsblad	14
3.2	Rwanda: de voorgeschiedenis	15
3.3	Het nieuwe Rwanda door NRC Handelsblad	17
3.3.1	<i>Bronnen en wat ze zeggen</i>	18
3.3.2	<i>Interactieprocessen</i>	39
4	ANALYSE EN CONCLUSIES	41
4.1	Analyse	41
4.1.1	<i>Misdaden</i>	41
4.1.2	<i>Machtsstrijd</i>	44
4.2	Conclusies	47
LITERATUUR		49

INLEIDING

Joseph is timide, niet in staat mensen recht in de ogen te kijken. Ik heb nooit bij hem de bekwaamheid waargenomen om Congo te leiden. Lindijer schreef dit op 16 november 2006, op de dag nadat de uitslag van de tweede ronde van de presidentsverkiezingen in Congo bekend was gemaakt. Joseph Kabila had gewonnen.

Het citaat stond in de derde alinea van het stuk van Lindijer en was afkomstig van de Rwandese opperbevelhebber James Kabarebe. Lindijer gebruikte het citaat om de toon te zetten voor een stuk dat Kabila afschildert als zwak en corrupt.

Volgens Lindijer had Kabarebe de woorden eens uitgesproken over zijn oude vriend Kabila, met wie hij vanaf 1996 vocht voor de omverwerping van het uiterst corrupte regime van president Mobutu Sese Seko.

Ik was verbaasd. In november 2006 was ik voor Trouw in Kinshasa om de presidentsverkiezingen in Congo te verslaan. Deze analyse kon ik niet delen. We zagen het toch wel een beetje anders. Er is veel aan te merken op Kabila en zijn team. Maar onder zijn bewind was een in drie delen gesplitst land herenigd en waren er de eerste democratische verkiezingen georganiseerd sinds meer dan veertig jaar.

Bovenal was ik verbaasd dat Kabarebe als bron was gebruikt. „Het is ook maar wie je aan het woord laat”, dacht ik. In 1998 viel het Rwandese leger - onder aanvoering van Kabarebe - Congo aan. En bezette gedurende vier jaren een groot deel van dit land gedurende welke periode ruim drie miljoen Congolezen omkwamen door oorlogsgeweld en uitputting.

Kabarebe is berucht. De Franse onderzoeksrechter Bruguière vaardigde in 2006 een internationaal arrestatiebevel tegen hem uit vanwege zijn betrokkenheid bij het neerhalen van het Rwandese presidentsvliegtuig op 6 april 1994. Daarbij kwamen onder andere de drie leden van de Franse bemanning om.

De Spaanse justitie begon in 2005 een rechtszaak tegen hem en andere hoge officieren na een aanklacht tegen hen wegens moord op negen Spaanse burgers in Rwanda en Zaïre in de periode 1992-1997.

Onderzoeksrechter Fernando Andreu treedt daarmee in de voetsporen van zijn collega Garzon die gerechtelijk onderzoek deed naar de Chileense dictator Pinochet.

Ik ben het eens met voormalig Midden-Oosten-correspondent Joris Luyendijk die uit eigen ervaring beweerde dat de werkelijkheid niet eenduidig is: *Ik bleek als correspondent verschillende verhalen te kunnen vertellen over dezelfde situatie. Media konden er daar maar één van brengen, en vaak was dat het verhaal dat het al bestaande beeld bevestigde; ...* Beeld en werkelijkheid lopen volgens hem vaak uit elkaar. (Luyendijk, *Het zijn net mensen*: 16)

Het is dan ook maar goed dat er meerdere kranten en omroepverenigingen bestaan. Zo heeft de lezer in ieder geval de mogelijkheid kennis te nemen van meerdere verhalen over dezelfde werkelijkheid. Weinigen hebben dan ook iets tegen pluriformiteit in het medialandschap.

Mijn reflectie gaat een stap verder. Zou ook een krant of omroepvereniging intern niet pluriform moeten zijn? De meeste mensen lezen slechts één krant en

volgen het nieuws op één zender. Het risico is dan dat zij een zwaar vertekend beeld van de werkelijkheid krijgen voorgeschoteld.

Interne pluriformiteit moet mogelijk zijn. Vaak zijn bij een krant meerdere journalisten, vanuit verschillende rollen, met eenzelfde onderwerp bezig. Er zijn persbureaus, bureauredacteuren, correspondenten, verslaggevers, freelancers, commentaarschrijvers en de opiniepagina biedt ruimte aan ingezonden stukken.

Het thema is relevant voor de journalistiek in Nederland. Onderzoek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) over Srebrenica kraakte de verslaggeving door de Nederlandse kranten van de oorlog in Joegoslavië. Er was volgens het NIOD sprake van vooringenomenheid en gemakzucht. Meningingen werden niet gebaseerd op feiten en er was weinig eigen zelfstandig journalistiek onderzoek.

Er was in de pers veel meer aandacht voor de Serviërs als oorlogvoerende partij - 'de bad guys' - dan voor de andere strijdenden in het conflict. Een deel van de werkelijkheid - de misdaden van de Bosnische moslims en hun medestrijders (mujaheddin) - kwam daardoor niet aan bod. Het leverde een eenzijdig beeld op van 'good guys' (Bosnische moslims) tegen 'bad guys' (Serviërs).

Nel Ruigrok maakte deel uit van het NIOD-team en promoveerde later op het onderwerp. Zij is zeer kritisch: *Ze (de verslaggevers) namen de rol aan van heldhaftige vechter voor de onderdrukten, in plaats van de onpartijdige waarnemer te zijn tussen de gebeurtenissen en het publiek.* (in Nederlands Dagblad)

Vooraf politici die het beeld bevestigden, werden geciteerd. Ruigrok: *Deze tunnelvisie onder een groot aantal Nederlandse journalisten maakte dat Nederlandse soldaten die in Bosnië dienden het gevoel kregen dat ze een totaal verschillende oorlog beleefden dan het conflict dat in de kranten beschreven werd.* (in Nederlands Dagblad)

De werkelijkheid is niet eenduidig. Van dezelfde realiteit zijn verschillende beelden te maken. Ook binnen dezelfde krant zijn er onvermijdelijk verschillen van inzicht tussen journalisten. Het eindproduct - de berichtgeving van de krant - is het resultaat van de input van de betrokken journalisten. In deze reflectie bekijk ik de krant als toneel van interne pluriformiteit.

Het is een oud fenomeen. Marc Chavannes vertelde me een anekdote uit de jaren zeventig. Tijdens een vrijdagavonddienst bij NRC Handelsblad belde Azië-correspondent Karel van Wolferen een artikel door. Het ging over misdaden van Pol Pot die toen nog een vriend van het westen was en als een 'good guy' werd gezien. Chavannes dacht: *Van Wolferen is gek geworden, of we hebben een geweldige primeur.* De redactie plaatste het stuk. Chavannes: *Het liep goed af: we hadden een internationale primeur. Enkele weken later volgde New York Times.*

1 ONDERZOEKSOPZET

1.1 Casus

De probleemstelling van deze reflectie luidt: hoe werkt 'interne pluriformiteit' bij een krant?

Ik doe dat aan de hand van een casus waarin ik kies voor één krant (NRC Handelsblad) en één thema (Rwanda na de genocide van 1994).

Ik benader de casus vanuit een theoretisch kader. Daardoor wordt het mogelijk om te generaliseren en conclusies te trekken die verder gaan dan de casus alleen. Ze gelden ook voor andere onderwerpen – van Ajax tot de beursberichten – en andere media – van het Journaal tot Radio 1.

1.1.1 **NRC Handelsblad**

Ik heb gekozen voor NRC Handelsblad omdat ik al enige tijd een onrustig gevoel had bij de berichtgeving in de krant over Congo. Het artikel van Koert Lindijer in november 2006 na de uitslag van de presidentsverkiezingen was het zoveelste 'incident'. Daarom wilde ik graag zijn oeuvre en dat van zijn collega's bij NRC Handelsblad nader te bekijken.

Bovendien ken ik de krant redelijk. Van december 2004 tot maart 2005 liep ik stage op de Economie-redactie van NRC Handelsblad. Wat me bij de krant enorm aansprak was het feit dat toenmalig hoofdredacteur Folkert Jensma een open cultuur van discussie en reflectie organiseerde. Mijn onderzoek staat in die cultuur.

De krant staat gevoelsmatig dicht bij me. Ik vind het echt een kwaliteitskrant waar mensen werken die een hoog intellectueel niveau en een reflecterend vermogen hebben. Ik ben het eens met de huidige hoofdredacteur Birgit Donker waar zij stelt dat journalisten niet objectief dé waarheid kunnen vertellen: *Wij moeten het houden op het geven van een zo waarheidsgetrouw en volledig mogelijk beeld van de werkelijkheid.* (Donker)

1.1.2 **Rwanda**

Hoewel het de Congo-berichtgeving in NRC Handelsblad was die vraagtekens bij me opriep, heb ik niet voor dat land gekozen. Voor mijn gevoel had ik te weinig afstand. Ik werkte daar immers eerst als freelance journalist en vanaf december 2006 als beleidsmedewerker van een non-gouvernementele organisatie. In Rwanda vond ik een goed alternatief.

Het is het Rwanda van ná de genocide van 1994 dat het thema is van de casus. Het fascineert me sinds de Dick Scherpenzeel Stichting het in 2004 aanmerkte als vergeten verhaal, op basis van de mening van enkele niet bij naam genoemde journalisten en hulpverleners. (Dick Scherpenzeel Stichting: 8)

De kritiek is snoeihard. Volgens de journalisten en hulpverleners ... *helpt de internationale gemeenschap het land op te bouwen door de regering van Rwanda financieel te ondersteunen. De door de Tutsi's gedomineerde regering bouwt echter*

zorgvuldig aan een totalitaire staat, waarbij de volledige macht komt te liggen bij een kleine elite.

De kritiek is mede gericht aan Nederland, dat sinds de genocide in 1994 een van de grootste steunpilaren van de Rwandese regering is. *Volgens deskundigen maken de donorlanden die de Rwandese regering steunen dezelfde fout als in de aanloop naar de genocide van 1994: ze blijven blind voor het politieke spel.*

Maar het is meer dan een vergissing: *Door het uitvoeren van hun ontwikkelingsprogramma's worden ze (de donorlanden, RvH) medeverantwoordelijk voor de opbouw van een totalitaire staat die de mensenrechten systematisch schendt. En de kiem legt voor een nieuw gewelddadig conflict.*

Rwanda ken ik redelijk. Ik las een aantal standaardwerken over de geschiedenis van het land en over de genocide in de periode van april tot juli 1994. Op geen enkele manier wil ik de genocide op Rwandese Tutsi relativeren of in twijfel trekken. Ik sta volledig achter de berechting van de planners en uitvoerders door het Internationaal Strafhof voor Rwanda in Arusha.

De ontwikkelingen sinds de genocide volg ik al jaren intensief via literatuur en internet. In juni 2005 bezocht ik het land voor het eerst. Minister Henk Kamp van Defensie was daar in die dagen om een akkoord te sluiten met zijn Rwandese collega over samenwerking in verband met de deelname van Rwanda aan de internationale troepenmacht in Soedan.

Een Rwandese officier zei tijdens dat bezoek: *Het Rwandese leger is prima in staat de Soedanese vluchtelingen te doen terugkeren. We hebben in 1996-1997 zelf de Rwandese Hutu, die in 1994 naar Zaïre waren gevlucht, terug naar huis gebracht.* Ik dacht: dat zien vele vluchtelingen zelf heel anders. Die voelen zich meer slachtoffer van massamoord.

Ik heb het onderzoek op verschillende manieren beperkt.

- Een tijdsafbakening is er in die zin dat ik mijn onderzoek start vanaf het moment dat de nieuwe regering in juli 1994 wordt ingezworen. Buiten beschouwing bleven artikelen over de rechtszaken voor het Rwanda-Tribunaal in Arusha tegen de hoofdverantwoordelijken van de genocide. Daar gaat het immers over misdaden begaan voor juli 1994.
- De plaatsafbakening betekent dat ik de ontwikkelingen in Rwanda onderzoek, maar ook die in buurland Zaïre/Congo, wanneer Rwandese vluchtelingen of het Rwandese leger erbij betrokken waren. Artikelen over de Rwandese diaspora in bijvoorbeeld de VS, België, Kenia of Frankrijk maken deel uit van het onderzoek.
- Ook heb ik voor een thematische afbakening gekozen. Het onderzoek betreft mensenrechtenschendingen door en machtsstrijd binnen de Rwandese autoriteiten. Misdaden gepleegd na juli 1994 in Rwanda en Congo door degenen die verantwoordelijk zijn voor de genocide vallen dus buiten het onderzoek. Heel duidelijk wil ik zeggen dat ik die in geen geval wil bagatelliseren.

De berichtgeving over de internationale diplomatie met betrekking tot Rwandese problemen, zoals de vluchtelingenkampen in Oost-Zaïre in de periode 1994-1996 of in oorlogstijd, onderzocht ik niet.

1.2 Methode

In de reflectie ga ik in op de interne pluriformiteit in de berichtgeving in NRC Handelsblad over Rwanda. Voor de theoretische achtergrond gebruikte ik ideeën over 'framing' en de theorie van 'source quality'. In hoofdstuk 2 ga daar dieper op in.

Voor de casus deed ik eerst een literatuuronderzoek. In hoofdstuk 3 doe ik daarvan verslag. Ik las de artikelen van de persbureaus, de correspondenten, de bureauredactie, de freelancers, de hoofdcommentaren en de ingezonden stukken uit de periode van juli 1994 tot juli 2007.

Ik las in totaal 425 artikelen uit NRC Handelsblad. Daarvan gingen er alleen al 157 over de opmars van oktober 1996 tot mei 1997 van Zairese rebellen en het Rwandese leger dwars door Zaire richting Kinshasa.

Ik heb de artikelen zo objectief mogelijk bestudeerd. Ik keek welke bronnen door de verschillende journalisten zijn gebruikt. Het ging me om de verschillen en overeenkomsten in brongebruik en in invalshoek in de berichtgeving. Mijn eigen mening over gebeurtenissen in Rwanda speelt dus geen rol. Ik laat me er niet over uit of ik de ontwikkelingen in Rwanda goed vind of niet. Ook is niet relevant of ik vind dat de weergave van feiten in NRC Handelsblad juist is of niet.

Op basis van een analyse van de artikelen trok ik voorlopige conclusies. Daarna vroeg ik de redactie van NRC Handelsblad de voorlopige versie van deze reflectie voor te leggen aan een aantal betrokken journalisten. Het doel daarvan was om mijn conclusies te falsificeren, informatie te krijgen die ze zouden weerleggen. Geen van de journalisten maakte van die gelegenheid gebruik.

In hoofdstuk 4 analyseer ik de onderzoeksresultaten en trek ik mijn eindconclusies over de casus.

2 THEORETISCH ONDERBOUWING

2.1 Interne pluriformiteit

Van interne pluriformiteit is sprake wanneer verschillende journalisten van dezelfde krant – binnen een afgesproken taakverdeling – over hetzelfde thema de berichtgeving en duiding verzorgen. Het gevolg is dat de krant daardoor de lezer meerdere invalshoeken en opvattingen kan aanbieden.

Tijdens de verzuiling waren de statuten en de identiteit van de kranten bindend. De beginselen van NRC Handelsblad zijn vastgelegd in het eerste commentaar, verschenen op 1 oktober 1970: de krant is liberaal, staat de vrijheidsgedachte voor en kenmerkt zich door een niet aflatende waakzaamheid en voortdurend onderzoek.

Het hoogst bereikbare ideaal is volgens de beginselen de vrije ontplooiing van de gaven die in de individuele mens verborgen liggen. Alles wat die vrije ontplooiing remt of verkrampt, stuit op wantrouwen. De mens kan als onderdeel van een collectiviteit tot waanzin komen, daarom geldt het wantrouwen van de krant in beginsel iedere collectiviteit, staat, partij. In iedere machtsconcentratie zit een mogelijk gevaar.

Het redactiestatuut bepaalt dat NRC Handelsblad een objectieve nieuwsvoorziening nastreeft, die geredigeerd wordt vanuit een liberale geesteshouding met eerbied voor het individu, en een brede en diepgaande berichtgeving nastreeft die analyserend wordt begeleid.

In de loop van de jaren zestig en zeventig viel het keurslijf van de identiteit weg. Individuele journalisten genieten sindsdien een zekere vrijheid. In de geïndividualiseerde beroeps cultuur speelt de identiteit of de missie van de krant voor de journalist maar een geringe rol. Ideologische missie en zending als leidende beginselen zijn onzichtbaar geworden, alleen journalistieke kwaliteit is als beroepsnorm overgebleven. (Jensma: 17-20)

Op de journalistieke kwaliteit is regelmatig kritiek. Veel journalistieke waarneming is volgens oud-adjunct-hoofdredacteur van de Volkskrant wijlen Hendrik Jan Schoo ongestuurd, naïef. De gesloten mens- en wereldbeelden uit de tijd van de verzuiling zijn niet vervangen door geïnformeerde empirische nieuwsgierigheid. Het denken en de oordelen van deskundigen-technocraten voeren de boventoon. Zelf ontbeert de journalistiek gezag en kennis van zaken. (Schoo: 330)

Voormalig Volkskrant-correspondent Bart Rijs vond dat de krant ten tijde van de oorlogsmisdaden in Srebrenica meer waarde hechtte aan een uitspraak van een Haagse politicus, dan aan waarnemingen ter plaatse. *Een paar journalisten hebben vakwerk verricht; de meesten bleken lui, matig geïnformeerd en gezagsgetrouw.* (Rijs)

De Volkskrant concludeerde zelf dat de krant te veel gericht was op meningen in plaats van feiten. Op cruciale momenten verzuimde de krant zelf onderzoek te doen. (Klein)

Na deze waarschuwingen uit het veld, wil ik het in het vervolg van dit hoofdstuk over de kwaliteiten ‘waarneming’ en ‘brongebruik’ hebben.

2.2 Waarneming

Mensen hebben onvermijdelijk een vertekend beeld van de werkelijkheid. Dat komt omdat zij al voordat ze zintuiglijke prikkels waarnemen een constructie van de werkelijkheid met betekenisvolle beelden in het hoofd hebben.

Al in 1922 keerde de Duitse psycholoog Otto Selz zich tegen het inductieve denken - de associatietheorie - die ervan uitgaat dat mensen kennis van de werkelijkheid vergaren door gegevens te verzamelen en uit die gegevens conclusies te trekken. Het menselijk denken zou volgens die theorie bestaan uit associaties tussen zintuiglijke waarnemingen.

Er bestaan hogere mentale ordeningsprincipes - verwachtingen, anticipaties - die het ordenend principe vormen van de informatieverwerking. Mensen denken volgens de anticipatietheorie in termen van problemen en voorlopige oplossingen - hypothesen - daarvan. Zij zouden volgens Selz om verder te komen, moeten streven naar de weerlegging van hun hypothesen. (Spiering)

De woeste warreling van 'de werkelijkheid' opvangen en weergeven met je spiegeltje levert geen kop-staart verhaal op, het leidt slechts tot naturalistische chaos. Wie onvoorbereid naar een preparaat onder een elektronenmicroscop kijkt, ziet niets, in elk geval niet iets betekenisvol. Wie iets wil zien, heeft voorkennis, een theorie nodig, een paradigma dat de waarneming stuurt. (Schoo: 330)

De realiteit is dat een waarnemer geneigd is prikkels en informatie uit zijn omgeving toe te laten die aansluiten bij zijn verwachtingen. Mensen proberen die (bewust of onbewust) te bevestigen. Daardoor nemen ze slechts een deel van de werkelijkheid waar.

Verschillende actoren in de maatschappij hebben dus, of ze willen of niet, verschillende mentale beelden. Daarbij hebben ze vaak ook nog - vanuit hun rol of functie - belang bij een bepaalde probleemdefinitie. Verschillende groepen definiëren problemen anders en conflicterend. Sociale problemen zijn door mensen gemaakte constructies. Er wordt om aandacht gevochten tussen problemen die publiekelijk bediscussieerd worden. Sommige gaan het politieke nieuws en de discussie domineren, andere verdwijnen langzaam van het toneel. (Murray Edelman: 13)

Er ontstaat een strijd om de duiding. Dit heet 'labelen'. Het zijn officiële of als deskundig beschouwde nieuwsbronnen en woordvoerders die verantwoordelijk zijn voor de eerste 'labeling' van een gebeurtenis, de definitie van een situatie. (Vasterman: 26)

Ook verschillende journalisten hebben onvermijdelijk verschillende mentale beelden. Ieder van hen neemt slechts beperkt waar. Simplificering ligt daarom op de loer. Koert Lindijer constateert met betrekking tot het conflict in Darfur, Soedan: *Aan diepgang ontbrak het en door simplificering ontstond er een eenzijdig beeld van Arabieren die Afrikanen afslachten - verschillende lagen van een conflict blijken voor de journalistiek moeilijk te beschrijven.* (Lindijer, Falende journalistiek in Darfur: 33) Vertekening ontstaat niet alleen door de beperktheid van waarneming. Journalisten hebben de gewoonte om een bepaalde probleemdefinitie, causale interpretatie, morele evaluatie en oplossing te promoten voor het onderwerp

waarover ze schrijven. Dit heet 'framen'. Journalisten selecteren sommige aspecten van een waargenomen realiteit en maken die prominenter in een tekst. De frames zijn zichtbaar door de aanwezigheid of afwezigheid van bepaalde sleutelwoorden, zinnen, stereotypen en informatiebronnen. (Entman: 52)

De strijd om de probleemdefinitie zet zich voort in de journalistieke omgeving want actoren kennen de invloed van de media. Politici die steun zoeken, moeten met elkaar en met journalisten strijden om nieuws-frames. (Entman: 55)

Is er eenmaal een frame, dan heeft dat grote gevolgen voor het journalistieke werk. 'Labeling' bepaalt in grote mate welke bronnen, achtergronden, invalshoeken en andere gebeurtenissen relevant zijn om in de nieuwsstroom opgenomen te worden. Het gaat als leidraad fungeren bij journalistieke activiteiten en bepaalt sterk waar de journalist gaat zoeken naar informatie, en waar niet. Journalisten gaan voornamelijk informatie verzamelen die het bredere kader, het frame bevestigen. Pas in een later stadium komt er ruimte voor andere perspectieven. (Vasterman: 26-27)

Nel Ruigrok toonde aan dat in de Joegoslavië-berichtgeving eveneens zoiets gebeurde. De selectie en presentatie van feiten over de oorlog in Bosnië werd beïnvloed door het raamwerk dat journalisten individueel of collectief in hun hoofd hadden. Die 'framing' bleek uit de stereotypering waarin de kranten de Serviërs portretteerden als de 'bad guys', met de moslims als slachtoffers. Ook werden vooral politici geciteerd die dat beeld bevestigden. (Nederlands Dagblad)

De gevolgen zijn zeer onacceptabel voor wie streeft naar zo waarheidsgetrouwe en zo volledig mogelijke berichtgeving, want het publiek kan geen gebalanceerde inschatting van de situatie maken als de nieuwstekst een frame dominant maakt. (Entman: 56)

Het is goed dat nieuws gemaakt wordt dat twee of meer interpretaties van problemen even prominent en even toegankelijk voor het gemiddelde en marginaal geïnformeerde publiek maakt. Voor die taak is een veel meer actieve en verstandige rol voor verslaggevers vereist dan die ze nu vervullen. Het zou resulteren in een meer gebalanceerde berichtgeving. (Entman: 57)

Interne pluriformiteit kan hiertoe bijdragen. Daardoor komen immers de invalshoeken, interpretaties en meningen van verschillende journalisten aan bod. Zij zullen vanuit hun mentale beelden en anticipaties verschillende keuzes maken bij het zoeken van bronnen. Zo komen ook meer actoren aan het woord met elk hun eigen probleemdefinitie.

2.3 Brongebruik

Wanneer de krant meer bronnen gebruikt, komen meer probleemdefinities en 'frames' aan bod en is de berichtgeving evenwichtiger en vollediger. Aan het gebruik van bronnen moet naar mijn mening wel eisen worden gesteld. Het moet goed gebeuren.

2.3.1 Wat is een bron?

Ik sluit me aan bij Toon Rennen. Hij definieert een journalistieke bron als een persoon, uit wiens mondelinge en/of schriftelijke taaluitlatingen een journalist informatie gewonnen heeft. (Rennen: 29) Ik wil enkele nuanceringen geven.

Getuigenverslag of standpunt

Bij een gebeurtenis (bijvoorbeeld een ongeluk) of een situatie (bijvoorbeeld een stad na een aardbeving) zijn relevante bronnen degenen die een feitelijke beschrijving of een ooggetuigenverslag kunnen geven.

De 'oerbron' is getuige als slachtoffer, dader, toeschouwer. Er is dan sprake van 'informatie uit de eerste hand'. Een 'tussenbron' is iemand die - via via - informatie over een gebeurtenis kreeg van een andere bron. De informatie is 'uit de tweede (of derde) hand'. Bij tussenbronnen is het van belang dat uiteindelijk de lijn controleerbaar teruggaat op een oerbron.

Bronnen worden ook vaak gebruikt waar het gaat om een standpunt of mening, los van een feitelijke gebeurtenis of situatie. Relevant zijn die bronnen als hun mening ertoe doet vanwege hun functie.

Meningen worden gegeven om een frame te promoten. De bron poneert een probleemdefinitie, causale interpretatie, morele evaluatie en oplossing. Uit iemands standpunten is te destilleren welk frame hij hanteert.

Potentiële, gebruikte en gepresenteerde bron

Potentiële bronnen zijn alle actoren die kunnen getuigen van een gebeurtenis of die een standpunt hebben over een kwestie.

Uit dit 'reservoir' gebruikt een journalist verschillende bronnen. Tussen sommige potentiële bronnen en de journalist ontstaat een 'kanaal'. Vaak gebeurt dat onvoorzien, doordat een journalist iemand iets hoort zeggen of wanneer hij een uitspraak leest in de krant. Soms gaat de journalist actief bronnen zoeken door een interviewafspraken te maken of iemands boek te lezen.

Dan zijn er de gepresenteerde bronnen. Dit zijn de bronnen die een journalist in zijn artikel opvoert.

2.3.2 Bronkwaliteit

Interne pluriformiteit heeft meerwaarde als de journalisten samen een breed spectrum aan relevante bronnen gebruiken en dat doen op een kwalitatief hoogstaande manier. Bronkwaliteit blijkt uit activiteiten die journalisten ontplooiën tijdens hun werk. Ik onderscheid de volgende indicatoren.

1. De journalisten werken met een representatief bronpatroon

Van belang is een goede selectie zodat de bronnen die de journalisten gebruiken en presenteren representatief zijn en een afspiegeling van de potentiële bronnen. De journalisten belichten de werkelijkheid van verschillende kanten.

Bij een gebeurtenis presenteren de journalisten ooggetuigen met informatie uit eerste hand. Bij een standpunt van een betrokkene controleren ze de informatie

die aan bewering ten grondslag ligt en komen verschillende partijen aan het woord.

2. *De journalisten laten zich niet belemmeren of manipuleren tijdens het transactieproces*

Tussen bron en journalist en ook tussen bronnen onderling spelen zich processen af. Met name overheden hebben zich daarvoor georganiseerd. Zo zei de Rwandese minister van Defensie Paul Kagame in 1998 na afloop van een gewapend conflict in buurland Zaïre: *We used communication and information warfare better than anyone.* (Eltringham: 139)

Joris Luyendijk stelt: *Legers liegen en regeringen manipuleren, en dat kun je niet vaak genoeg laten weten. Zoals Coca Cola of IBM reclamebureaus inhuren om hun imago te bewaken, zo doen regeringen dat ook – al heet het dan pr-consultancy.* (Luyendijk, KRO Magazine)

Communicatiebeleid gebeurt op twee wijzen. In de eerste plaats proberen communicatiestrategen zaken uit het nieuws te houden. Daarvoor zijn dan weer vier technieken:

- Bronnen worden uitgeschakeld, of op zijn minst monddood gemaakt. In Arabische dictaturen zijn er geheime diensten aan wie medewerkers rapporteren over denkbepelden van medeburgers. Bronnen zijn daarom bang en kwetsbaar. *In zo'n organisatie houdt toch iedereen zijn mond?* (Luyendijk, Het zijn net mensen: 79) De oppositie wordt verboden, monddood gemaakt.
- De weg naar de bron wordt bemoeilijkt. Voorkomen wordt dat de journalist bij de bron komt: gebieden worden afgesloten, de journalist wordt ontmoedigd de bron te spreken of het wordt hem onmogelijk gemaakt doordat hij wordt uitgewezen of 'embedded'.
- De boodschap van de bron wordt onderuit gehaald. Informatie wordt ontkend, hoezeer ook bewezen is dat ze waar is.
- De journalist wordt zo gemanipuleerd dat hij aversie tegen een onwelgevallige bron krijgt. De bron wordt zwart gemaakt.

In de tweede plaats proberen communicatiestrategen zaken juist in het nieuws te krijgen. Luyendijk: *.. niet alleen worden journalisten door legers weggehouden bij plekken waar ze nare plaatjes kunnen schieten, nieuwsmidia worden ook actief de kant op geduwd waar leger en regering ze willen hebben.* (Luyendijk, KRO Magazine)

Dat kan op verschillende manieren.

- Vertegenwoordigers van de regering laten veel van zich horen, reageren op alles, zorgen ervoor voortdurend in het nieuws te zijn met hun visie of hun versie van de feiten.
- De weg van de journalist naar de eigen organisatie wordt vergemakkelijkt om te bevorderen dat de journalist de eigen boodschap verneemt. Er

worden 'media events' georganiseerd: persconferenties, demonstraties. Het zijn 'pseudo-events' (Boorstin: 22) of 'mediated, surrogate events' of 'communication events'. (Gerbner, in Rennes: 36)

- De boodschap wordt zo gepresenteerd dat het gunstig is voor de organisatie. Er wordt niet voor teruggedeinsd leugens de wereld in te sturen. Voorlichters leveren 'spin', dat wil zeggen ze geven een gunstige draai aan de feiten. Luyendijk deed tijdens zijn correspondentenschap veel ervaring op met de Israëliëse pr-machine. (Luyendijk, Het zijn net mensen: 114-116)

Men zou kunnen spreken van 'mediaplichtigheid' aan leugens van overheden en anderen als een niet-kritische pers deze niet ontmaskert. De pers is dan doorgeefluik van leugen en manipulatie. (Hamelink: 83) Journalisten zijn 'co-manufacturers of pseudo-events'. (Boorstin: 33)

Die verantwoordelijkheid informatie van voorlichters en woordvoerders te controleren, is het grootst wanneer ze afkomstig is uit overheidsbron. Mensen geloven die snel en het is aan de journalist te waarschuwen voor eventuele onwaarheden of halve waarheden. De neiging om officiële interpretaties als waar aan te nemen van zaken die zich afspelen ver weg van de dagelijkse beleving is een belangrijke bron van legitimering. Voor het publiek is een officiële uitspraak al snel een heel invloedrijke bron. (Murray Edelman: 169)

- De journalist wordt zodanig gemanipuleerd dat hij sympathie krijgt voor de organisatie en haar doelstellingen en medewerkers.

3. De journalisten spreken met bronnen over een veelheid aan onderwerpen

De journalisten stellen relevante onderwerpen aan de orde. Ze behandelen zoveel mogelijk beschikbare feiten, waar nodig met context en toelichting. Ze zorgen ervoor dat werkelijk belangrijke zaken aan bod komen.

Ook 'inconvenient data' - die eigenlijk niet passen in het verhaal dat de journalist in zijn hoofd heeft - komen in de omgang met bronnen aan bod. Dit soort gegevens zou moeten leiden tot het aanpassen van de invalshoek. (Luyendijk, Het zijn net mensen: 122) Een journalist probeert zijn verhaal te falsificeren.

Journalisten weten over welke onderwerpen of invalshoeken de bron het liever niet heeft. Dat is geen reden dergelijke onderwerpen niet aan te kaarten. Integendeel, hier ligt de taak om uit te zoeken waarom het taboe bestaat.

3 VERSLAG VELDONDERZOEK

3.1 NRC Handelsblad

De berichtgeving over Rwanda en de duiding daarvan werd na juli 1994 voor NRC Handelsblad door vele journalisten verzorgd, elk vanuit hun eigen rol.

Persbureaus

Journalisten van Reuters, AP en AFP zorgen voor de nieuwsstroom door korte nieuwsberichten te publiceren over actuele gebeurtenissen. NRC Handelsblad heeft daarop een abonnement. De persbureaus hebben correspondenten in Rwanda. Ze bezoeken persconferenties, ontvangen persberichten en spreken de betrokken actoren.

Correspondenten

De correspondent die Rwanda moet volgen, heeft als standplaats Nairobi. Het is gedurende de gehele onderzochte periode Koert Lindijer. Hij verslaat ook de rest van Sub Sahara Afrika, behalve zuidelijk Afrika.

In de onderzochte periode reisde hij negen keer naar Rwanda of naar door Rwanda bezet gebied. Vele malen verzorgde hij vanuit Nairobi de berichtgeving op basis van de berichten van de persbureaus.

Vooral Lindijer is binnen NRC Handelsblad degene die zorgt voor duiding van de gebeurtenissen waarbij Rwanda betrokken is.

Lolke van der Heide was in de tweede helft van de jaren negentig correspondent in Johannesburg. Hij bezocht Rwanda twee keer als verslaggever ter ondersteuning van Lindijer in tijden dat er veel nieuws was.

Later bericht Bram Vermeulen van tijd tot tijd over ontwikkelingen in Congo.

Afrika redacteur

De Afrika redacteur in Rotterdam werkt op de Buitenlandredactie. Hij zorgt ervoor dat de nieuwsstroom van de persbureaus in de krant komt. Verder stuurt hij de correspondent aan en schakelt freelancers in. Soms zorgt hij voor een analyse. Een enkele keer reist hij ook zelf naar het gebied.

Bernard Bouwman bekleedt die functie in de periode na de genocide van 1994. Dirk Vlasblom is in functie als de eerste oorlog (in Zaïre) zich afspeelt, in 1996 en 1997. Hij maakt ook de tweede oorlog mee, die in 1998 begint. Dick Wittenberg begint als Afrika redacteur rond 2000, als de tweede oorlog (in Congo) in volle gang is.

Freelancers

Rwanda-deskundige Jeroen Corduwener wordt vanaf 2002 ingeschakeld. Hij bezocht Rwanda sinds 1994 regelmatig als freelancer. Voor NRC Handelsblad reist hij twee keer naar Rwanda. Ook vanuit Rotterdam publiceert hij enkele artikelen voor de krant.

Marcia Luyten schrijft één keer een stuk voor NRC Handelsblad, in 2003. Zij woonde enkele jaren in Rwanda in de tijd dat haar man er op de Nederlandse ambassade werkte.

Hoofdredactie

Hoofdredacteuren werden volgens Folkert Jensma na de ontzuiling steeds meer gewone managers. Ze spelen in de berichtgeving slechts een rol in geval van een hoofdredactioneel commentaar. Na juli 1994 heeft de krant drie maal zo'n commentaar aan Rwanda gewijd, waarvan eenmaal in april 2004 ter nagedachtenis van de genocide tien jaar eerder.

Opinie

Op de opiniepagina heeft drie keer een ingezonden stuk gestaan, in november 1996, in mei 1997 en in augustus 2003. Het laatstgenoemde stuk is overigens van freelancer Jeroen Corduwener.

3.2 Rwanda: de voorgeschiedenis

Hutu en Tutsi zijn geen stammen. Ik ben het eens met het RPF: de termen Hutu en Tutsi zijn ontstaan om verschillende sociale groepen aan te duiden.

In de zeventiende en achttiende eeuw stichten herders een koninkrijkje. Zij zijn van de Nyiginya-stam en leven in Centraal-Rwanda. Er groeit een feodaal systeem en een grote groep mensen is afhankelijk van een elite. Binnen die elite zijn er regelmatig bloederige hofintriges.

De koning en zijn entourage hebben legers en houden raids en razzia's in 'buurlanden'. Een enkele keer was het huidige Congo doelwit, bijvoorbeeld onder Kigeri II aan het eind van de zeventiende eeuw. Door oorlogen groeit het koninkrijk.

De elite noemt zich Tutsi: 'uit de hemel gevallen', heren, edelen, aristocratie. Voor de rest - onderdanen en andere volkeren - hebben ze de titel Hutu: volk, gepeupel, boeren, barbaren. De termen slijten in en worden geuzennamen. Als de eerste Duitse ontdekkingsreizigers vanaf 1892 Rwanda binnengaan, presenteert de elite rond koning Kigeri IV zich als Tutsi. (Murego: 300) De bevolking klaagt. Richard Kandt schrijft in 1898: *Die Bahutu benehmen sich recht wunderbar. In Gegenwart ihrer Herren ernst und reserviert und unseren Fragen ausweichend; sobald aber die Watussi unserem Lager den Rücken gekehrt haben, und wir mit Ihnen allein sind, erzählen sie bereitwillig fast alles, was wir wünschen und vieles, was ich nicht wünsche, denn ich kann den zahlreichen Mißständen, über die sie klagen, ihrer Rechtlosigkeit, ihrer Bedrückung doch nicht abhelfen.* (Bindseil: 67)

De Duitsers steunen koning Yuhi V die na een coup in 1897 aan de macht komt. Ze onderdrukken met geweld een opstand in het Noordwesten.

De Belgen nemen in 1926 namens de Volkenbond na de Eerste Wereldoorlog het bestuur over van de Duitsers. Ze beschouwen Hutu en Tutsi als verschillende rassen en voeren een identiteitskaart met de aanduiding Hutu of Tutsi in. Onderwijs is alleen mogelijk voor mensen met een Tutsi-ID. Tot 1952 is geen enkele van de 45 provinciehoofden Hutu en op de 559 onderhoofden zijn er slechts 3 Hutu. (Desouter: 329)

In 1957 schrijven Hutu een manifest waarin ze vragen om meer rechten. De Adviesraad van koning Mutara III reageert en stelt dat Hutu niet de broeders van Tutsi kunnen zijn. De Tutsi hebben immers de Hutu onderworpen.

De spanning stijgt. In 1959 worden de Tutsi-chefs verjaagd, en korte tijd later wordt de monarchie afgeschaft en wordt Rwanda zelfstandig. Tot 1967 vinden aanvallen door de verdreven Tutsi plaats vanuit Oeganda en Burundi. Op verschillende plaatsen vinden 'mini-genocides' plaats door het Rwandese leger en burgermilities. Legerleider is dan Juvénal Habyarimana.

Beperkte genocide is officieel regeringsbeleid. En het wordt bekend gemaakt: president Kayibandi schrijft in 1964 aan de Rwandezers in de diaspora dat wanneer ze Kigali met geweld nemen, dat het einde van het Tutsi-ras zal zijn. (Erny: 62-63)

Kayibanda (1962-1973) en zijn opvolger Habyarimana (1973-1994) schaffen de ID-kaart niet af die het mogelijk maakt een quota-beleid te voeren en de mensen met een Tutsi-ID in permanente gijzeling te houden tegen mogelijke aanvallen door ballingen.

Tutsi en Hutu zijn overigens geen homogene groepen. Tussen Tutsi vond van 1796 tot 1801 een burgeroorlog plaats. In 1895 greep in Rucunshu de Ega-stam de macht en maakte ze velen van de Nyiginya-clan af.

Recenter is de tegenstelling tussen de partij - gesticht in 1959 - rond koning Kigeri V en het Rwandan Patriotic Front (RPF) - in 1978 opgericht onder een andere naam. Het is niet duidelijk of hier de spanning tussen Ega en Nyiginya een rol speelt. RPF-leider Kagame naar eigen zeggen is een Ega, en niet koningsgezind. (Misser: 38)

De RPF-ballingen beschouwen mensen met een Tutsi-ID die na de periode 1959-1967 bleven als verraders. Onder deze Tutsi 'de l'intérieur' is veel aanhang voor het RPF omdat die de ID wil afschaffen. Dat zou de mogelijkheden op onderwijs en loopbaan vergroten. Velen sluiten zich aan bij het RPF-leger, het Rwandan Patriotic Army (RPA).

Het RPF krijgt ook steun van mensen met een Hutu-ID. Binnen de Hutu is het onderscheid relevant tussen de Nduga uit de zuidelijke laaglanden en de Kiga uit het bergachtige noorden (Ndahayo: 100). Vele Nduga voeren oppositie tegen Habyarimana die afkomstig is uit het noordelijke Gisenyi, net als zijn entourage. De Kiga worden als minder geciviliseerd gezien en zijn racistisch. Volgens hen behoort Rwanda toe aan het Hutu-ras. De Tutsi zijn een ander ras, en moeten teruggaan naar Ethiopië waar ze vandaan komen.

Als in oktober 1990 en in april 1994 het RPA aanvalt, voelt het voor vele radicale Hutu een aanval van 'de' Tutsi. Extremisten uit de kringen rond Habyarimana vermoorden vanaf oktober 1990 opnieuw Tutsi. Het gijzelingsbeleid van de jaren zestig wordt uit de kast gehaald. Het RPF is zich daar volgens een van haar vooraanstaande leden - Seth Sendashonga - terdege van bewust. (Morasuti: 27) Koning Kigeri V wijst vanuit zijn ballingsoord in de VS om die reden de inval door het RPA af. Zijn partij claimt de enige vertegenwoordiger van vluchtelingen te zijn. (Reyntjens: 164)

Op 6 april 1994 wordt het vliegtuig van president Habyarimana neergehaald. Het RPA zet een aanval in, de Hutu-radicalen starten de genocide. Het RPA doodt tijdens haar opmars (zie figuur 1) burgers, door ze te verzamelen en vervolgens neer te schieten. (Human Rights Watch: 701-726)

Het RPF stuurt op 30 april een brief aan de VN waarin ze zich tegen plannen keerde van de secretaris-generaal om de VN-troepen in Rwanda te versterken ter bescherming van de bedreigde Tutsi. Kagame zet ondanks de genocide de opmars door. Hij verklaart: *They are practising their age-old blackmail methods and it will not work anymore. There will be many sacrifices in this war. If the refugees have to be killed for the cause, they will be considered as having been part of the sacrifice.* (Dallaire: 358)

Het RPA van Paul Kagame beslecht in juli 1994 de strijd in haar voordeel. Het verslagen Rwandese leger (FAR) en de Interahamwe-milities (génocidaires) vluchten naar buurland Zaïre. Het RPA controleert het grootste deel van Rwanda. Alleen in het Zuidwesten is een zone onder controle van Franse VN-troepen waar vele ontheemden in kampen verblijven, de zogenaamde zone Turquoise.

Een groot deel van de bevolking, vooral mensen met een Tutsi-ID, is vermoord door de 'génocidaires'. Anderen overleefden ('rescapés'). Een onbekend aantal mensen met een Hutu-ID is door het RPA vermoord.

Er vinden volksverhuizingen plaats. Honderdduizenden ('refugés) vluchten naar Tanzania en Zaïre. Honderdduizenden uit de diaspora in met name Oeganda en Burundi - gevlucht in de jaren na 1959 - keren terug ('returnees').

Vele politici die voor april 1994 leiding gaven aan de politieke oppositie binnen Rwanda zijn vermoord. Slechts een enkeling wist te ontkomen, vaak door het RPA naar veilig gebied gebracht.

Op 17 juli 1994 treedt een coalitieregering van het RPF en de overlevenden van de oppositiepartijen Mouvement Démocratique Républicain (MDR), Parti Libéral (PL) en Parti Social Démocrate (PSD). Het RPF levert de president (Pasteur Bizimungu) en vice-president (Paul Kagame, tevens minister van Defensie). De MDR levert de premier (Faustin Twagiramungu).

3.3 Het nieuwe Rwanda door NRC Handelsblad

Ik laat hier de revue passeren hetgeen in NRC Handelsblad verscheen. Vier perioden heb ik onderscheiden. De eerste strekt uit tot de eerste oorlog met Congo (toen nog Zaïre) die in oktober 1996 periode twee inluit. De derde periode begint in augustus 1998 met de tweede oorlog tegen Congo. De parlaments- en presidentsverkiezingen van 2003 zijn het startpunt van de vierde periode.

Voor iedere periode behandel ik de artikelen en stukken over binnenland en buitenland, en onderscheid ik wat bronnen over gebeurtenissen zeggen en de meningen en standpunten van bronnen en van journalisten van NRC Handelsblad.

In een kleiner lettertype, en inspringend, heb ik de meningen en observaties van bronnen gemeld die niet in NRC Handelsblad verschenen. Daarmee probeer ik enige context te geven.

3.3.1 Bronnen en wat ze zeggen

PERIODE 1

juli 1994 – oktober 1996

Binnenland

1. gebeurtenissen

Al kort na de regeringswisseling stelt Human Rights Watch: *Mensen die terecht of niet beschuldigd zijn, worden gedood of verdwijnen en vaak hebben RPF-soldaten hier een hand in.* (Lindijer, 16.9.94)

Amnesty International publiceert een rapport met verklaringen van ooggetuigen van gruweldaden door het RPA. Een 56-jarige man uit Gishara vertelde hoe de bewoners van zijn dorp bijeen werden geroepen voor een uitdeling van voedsel. *Toen de mensen zich hadden verzameld, gooiden de soldaten echter een granaat in de menigte en openden het vuur.* (Reuters, AFP, 20.10.94)

Het RPA begint begin 1995 met Operatie Rétour: de ontmanteling van de ontheemdenkampen in het Zuidwesten. In januari wordt kamp Busanze aangevallen. Een overlevende verklaart: *Het RPA omsingelde het kamp en viel de bewoners aan.* De RPA-woordvoerder zegt dat er een granaat werd gegooid vanuit het kamp, waarop teruggeschoten werd. Lindijer schrijft dat die versie niet waar kan zijn, en haaks staat op de feiten: vijf kinderen waren slachtoffer, er waren gebroken beenderen, er is met kapmessen gemoord, er waren kogelgaten in de nek, wat wijst op standrechtelijke executies. (Lindijer, 10.1.95).

In kamp Kibeho komen in april 1995 duizenden burgers om. RPA-woordvoerder Omatuni zegt: *Het RPA is gedisciplineerd. De bewoners onder leiding van een majoor wilden uitbreken. Ze schoten op het RPA. Ook VN-soldaten hebben geschoten. Mensen doen een bewuste poging het aanzien van de regering te schaden. De regering is niet verantwoordelijk.* (Lindijer, 24.4.95)

Kapitein Francis Sikaonga van het Zambiaanse bataljon van de VN-missie UNAMIR schat het aantal doden op 4.000. Hij moet korte tijd later het land uitgesmokkeld worden, omdat hij met de dood bedreigd wordt (Polman: 250).

De Nederlandse journaliste Linda Polman was in kamp Kibeho toen het gebeurde, na een belegering door 1.000 soldaten gedurende meerdere etmalen: *Het regeringsleger .. heeft de menigte een paar uur lang ook nog met mortieren en granaten bestookt.* (Polman: 241). *Het moorden gaat de hele nacht door ...* (Polman: 249) Ze beschrijft: *Wijdbeens staat hij (Sikaonga, RvH) over nog meer vluchtelingen die doorzeefd met kogels liggen dood te gaan. Tegenover ons de schutters, soldaten van het Rwandese regeringsleger 'Jullie moeten mij deze mensen laten helpen', hoor ik de VN-commandant nu zeggen. ...De regerings soldaten giechelen. Een paar schudden meewarig hun hoofd. Eén luistert niet eens: die staat ongeïnteresseerd met zijn geweer in de maag van een van zijn slachtoffers te prikken. 'Als jullie mij deze mensen niet laten helpen, gaan*

ze dood!' Het klinkt als een dreigement. De regeringssoldaten spelen even schrik en barsten dan in lachen uit. 'Nou .. en ..?' vraagt er een. 'Je kunt .. mensen toch niet zomaar laten doodgaan ..' 'O, ja hoor, dat kunnen wij wel', zegt een soldaat verveeld. 'Dat weet u best.' (Polman: 220)

Ook de Nederlandse VN-mensenrechtenwaarnemer Annick van Lookeren Campagne heeft alles met eigen ogen gezien. Gourevitch sprak haar en haar collega Alexandre Castanias kort voor hun vertrek uit Rwanda. Castanias: *At Kibeho ... the RPA was just shooting and shooting. ... They were taking the wounded and throwing them in the pit latrines. They were alive. You know that?* (Gourevitch: 199-200) Een Australische arts: *They seemed to be enjoying it.* (Gourevitch: 192) Castanias maakte foto's, net als Magnum-fotograaf Paul Lowe en de Britse majoor Marc Cuthbert-Brown van UNAMIR.

Ontheemden die sinds de gewelddadige ontruiming van Kibeho naar de regionale hoofdstad Butare trekken, worden onderweg door Tutsi-burgers aangevallen. (Lindijer, 25.4.95)

Eind 1995 onderzoeken waarnemers van de United Nations Human Rights Field Operation in Rwanda (HRFOR) de toedracht van een incident in het dorp Kanama in het Noordwesten. Daarbij zijn minstens honderd mensen gedood door soldaten van het RPA. Volgens inwoners van Kanama was de slachtpartij echter simpelweg een wraakactie van het door Tutsi's gedomineerde Rwandese regeringsleger. Onder de doden bevonden zich vrouwen en kinderen, aldus de inwoners. Kagame zegt: *Sommige soldaten reageerden te fel tijdens het incident.* (Reuters, AP, AFP, 14-9-95)

De Volkskrant heeft de volgende ochtend meer details: 'De ruim honderd doden die maandag en dinsdag vielen in drie dorpjes in Rwanda, zijn waarschijnlijk geëxecuteerd. VN-waarnemers die het gebied bezochten, hebben dit gisteren gezegd. ... Ooggetuigen verklaarden tegenover waarnemers van de VN dat de soldaten (van het RPA) de huizen langs gingen, de mensen eruit haalden en vervolgens executeerden. De meeste slachtoffers, onder wie vrouwen en kinderen van vier, werden door het hoofd geschoten. Hun lichamen werden in en voor hun huizen gevonden. Er waren veertien overlevenden.' (De Volkskrant, 15.9.95)

Minister Ndagijimana (MDR) van Buitenlandse Zaken wordt in oktober 1994 ontslagen door premier Twagiramungu. Woordvoerder Claude Dusaidi (RPF) noemt hem een dief. (Reuters, AFP, 20.10.94)

Zelf veronderstelt hij als reden: *j'ai approuvé les conclusions du fameux rapport 'Gersony' que le HCR a consacré au massacre d'environ 30.000 Hutus par les troupes du FPR. ... Le FPR mène une politique délibérée de colonisation des terres ... les populations indigènes ont fui ou ont été massacrées.* (Faes: 18-19)

Prefect Rwangabo (PSD) van Butare wordt vermoord in maart 1995. Des Forges van Human Rights Watch stelt dat Rwangabo in de Rwandese pers zwaar bekritiseerd werd, omdat hij pleitte voor clementie. (Reuters, AP, AFP, 6.3.95)

Eerste minister Faustin Twagiramungu (MDR), minister van Binnenlandse Zaken Seth Sendashonga (RPF) en minister van Justitie Alphonse Marie Nkubito treden

in augustus 1995 af. Twagiramungu vlucht naar Brussel, Sendashonga naar Nairobi. Nkubito blijft in Rwanda.

Sendashonga protesteerde als minister tegen moorden door RPA. *... I knew it was my duty to inform him (Kagame) about the killings. I wrote six memos to him with lists of names of the missing.* (Gordon). Bovendien raakte hij in conflict met de RPF-prefect van Kigali, die speciale identiteitskaarten wilde introduceren voor degenen die uit de kampen in Zaïre terug zouden komen.

De pers maakte hem zwart. Zijn broer was burgemeester. Sendashonga verklaarde dat hij ten onrechte vastzat op beschuldiging van betrokkenheid bij de genocide. De krant Imboni schreef in juli 1995 dat de overlevenden uit zijn gemeente de beschuldiging bevestigden. De kop van het artikel: 'Le ministre Sendashonga soutient les miliciens'.

Kagame zegt in 1995 bij het ontslag van Sendashonga als minister van Binnenlandse Zaken: *We moeten de rotzooi opruimen om verder te kunnen.* (Lindijer, 18.5.98)

Bronnen uit de omgeving van Twagiramungu schetsen wat er gebeurd is. President Bizimungu diende een motie van wantrouwen in bij het parlement. Twee maanden tevoren had Twagiramungu ruzie gehad met Kagame over de binnenlandse veiligheid. Hij was kritisch geweest over het leger dat hij beschuldigde van misdaden tegen burgers. Twagiramungu's woning is omsingeld door militairen. (Lindijer, 29.8.95)

Al eerder was er een competentiestrijd over de zone in het Zuidwesten. Kagame zei dat de intocht een kwestie van tijd was, Twagiramungu sloot aanvallen uit. (Reuters, AP, AFP, 19.8.94)

2. *meningen*

Niemand ontkent dat RPA-soldaten mensen hebben gedood. Maar hoeveel slachtoffers zijn er gemaakt? De UNHCR stelt in september 1994 dat duizenden Hutu omgekomen zijn door massamoorden door het RPF. Er is een onmiskenbaar patroon van moorden en vervolging door het RPF gericht tegen de Hutu-bevolking. (Reuters, AP, 23.9.94)

Het RPA heeft volgens UNHCR-consultant Robert Gersony in de periode april-augustus tussen de 25.000 en 45.000 mensen vermoord, vooral in het Zuidoosten. Gersony mocht van 1 augustus tot 5 september 1994 onderzoek doen zonder officiële 'gidsen'. Tussen juni en augustus had hij gesproken met getuigen die aan slachtingen waren ontsnapt. Gersony sprak hierover met Twagiramungu, Sendashonga en Ndagijimana. (Eltringham: 104-106)

De Franse krant Libération doet onderzoek in Rwanda. Hun conclusie: het RPA heeft 100.000 burgers vermoord. (Parijs, 27.2.96)

Sixbert Musangamfura, directeur van de inlichtingendienst van premier Twagiramungu vertrok tegelijkertijd met de eerste minister. Hij deed onderzoek toen hij nog directeur was. In een verklaring van 8 december 1995, na zijn vlucht, schrijft hij: *Des données fiables prouvent que, jusqu'en juillet 1995, le FPR (= RPF) avait massacré, de façon sélective et délibérée, autour de 312.726 personnes dans des crimes de représailles et de contre génocide.* (Musangamfura) Musangamfura was

eerder journalist bij een krant van de oppositie tegen Habyarimana en kon in april 1994 ternauwernood ontsnappen aan de génocidaires. In augustus 1995 vluchtte hij opnieuw, nu voor het RPA.

Twagiramungu stelt vanuit zijn ballingschapsoord in Brussel dat er ten minste een half miljoen mensen vermoord zijn door het RPA, misschien wel een miljoen. (Reuters, AFP, 13.6.96)

Over het aantal slachtoffers in Kibeho is grote onenigheid. *Volgens de VN zijn bij de beschietingen van het kamp door het Rwandese leger en de hierop volgende paniek onder de bewoners tussen de 800 en 2.000 doden gevallen. ..Pronk (destijds minister van Ontwikkelingssamenwerking, RvH) voerde aan dat het aantal doden veel kleiner was dan eerder werd gedacht.* (commentaar, 2.5.95)

De Zambiaanse commandant schat het aantal op 4.000. (Polman: 250) President Pasteur Bizimungu praat over 300 doden, hulpverleners over 4.000-10.000. (Lindijer, 28.4.95)

Vinden die moorden door het RPA wel of niet systematisch plaats? Gersony ziet een patroon van moorden en vervolging. (Bouwman, 3.10.94) Die mening wordt gedeeld door Twagiramungu. Hij zegt dat er een systematische campagne gaande is, en dat de zogenaamde geïsoleerde wraakacties deel zijn van een plan om een hele laag van de Rwandese bevolking te elimineren. (Reuters, AFP, 13.6.96)

Sendashonga meent: *So many reports were similar, I realized these were not random killings. This was large-scale. It had to be planned* (Gordon).

Lindijer schrijft dat de meeste buitenlandse waarnemers ervan overtuigd zijn dat het de regering ernst is om een einde te maken aan de wraakacties. Omdat er een inefficiënt regeringsapparaat is, kunnen alleen de RPA-soldaten de orde handhaven. Een groot deel van die soldaten zijn tieners, wier familie werd uitgemoord. Hun wraakgevoelens zijn vaak sterker dan hun discipline. (Lindijer, 7.2.95) Een VN-waarnemer zegt dat van systematische campagne geen sprake is. (Lindijer, 24.4.95)

Lindijer hangt deze analyse zelf ook aan. Hij schrijft: *bij afwezigheid van een door burgers gecontroleerd veiligheidsapparaat in Rwanda oefent het nieuwe regeringsleger de macht uit. Van een door hogerhand geleide campagne van dit door Tutsi's geleide leger tegen Hutu-burgers is geen sprake. Maar talrijke van deze soldaten van wie in 1994 gehele families werden afgeslacht, lopen rond met niet verwerkte wraakgevoelens tegen Hutu's.* (Lindijer, 23.2.96)

De oorsprong van deze interpretatie ligt in mei 1994, tijdens de oorlog tussen RPA en het oude regime. Lindijer is - 'embedded' door een begeleider van het RPF - in Rwanda waar hij de opmars van het RPA volgt. RPA-soldaten erkennen dat enkelen uit wraak soms gevangengenomen leden van de Interahamwe doden. Een RPA-commandant: *Hoe denk je dat mijn jongens reageren als ze hun hele familie uitgemoord aantreffen. .. Ik kan ze niet altijd in de hand houden.* (Lindijer: Terug naar Rwanda: 11).

Kibeho blijkt een bron van onenigheid. Pronk stelt aanvankelijk dat het geen incident is, maar een massaal voorbereid plan. (Lindijer, 24.4.95)

In een commentaar schrijft NRC: *Voor het geweld van het afgelopen weekeinde was het Tutsi-leger verantwoordelijk Het verweer voor de recente gruwelijke ontsparing:.. onder de Hutu-vluchtelingen massamoordenaars verscholen. Voor zover zij niet zijn vermoord of ternauwernood het vege lijf hebben kunnen redden, worden Hutu-vluchtelingen, inclusief vrouwen, kinderen, bejaarden en zieken, onderworpen aan systematische uithongering. De waterafvoer is afgesloten, de hulporganisaties is de toegang tot het kamp ontzegd. Blauwhelmen begraven de stoffelijke overschotten van de slachtoffers van de jongste Tutsi-furie.* (commentaar, 26.4.95)

Een week later is er opnieuw een hoofdredactioneel commentaar, dit keer naar aanleiding van het feit dat minister Pronk zijn maatregelen tegen de Rwandese regering afgezwakt heeft. De hoofdredactie schrijft nu: *Bovendien waren volgens Pronk veel mensen vermoord door Hutu-jeugdbendes en niet door regeringssoldaten.* (commentaar, 2.5.95)

Enkele maanden later stelt een woordvoerder van de VN dat het bloedbad in Kanama van tevoren beraamd was. (Reuters, AP, AFP, 14.9.95)

Als er massaal en systematisch is vermoord, hoe gebeurde dat dan? De moord zelf, het opruimen van sporen en het weghouden van getuigen/critici vraagt wel enige organisatie.

1. Moord

Getuigen van het bloedbad in Gishara zeggen dat mensen verzameld werden voor voedseluitdeling waarna het RPA aanviel.

Sendashonga verklaart in april 1996: *People would be called to meetings where they would be given food. At the next meeting they would come in large numbers. Then the place would be surrounded and grenades thrown in.* (Gordon).

Human Rights Watch signaleert dat dit ook gebeurde tijdens de RPA-opmars tussen april en juli 1994 (Human Rights Watch: 701-726)

In een andere aanpak gaan militairen huis aan huis, nemen mensen mee en executeren hen. Dat gebeurde in Kanama.

Pierre N., een student medicijnen die soldaat in het RPA werd maar deserteerde en onderdook, vertelt over 'manpower duties' in Kigali waarbij soldaten *would have to take prisoners to a house, tie their arms and legs, and they took a hammer and would hit them on the front bone ...* (Gordon)

Het beschieten van vluchtelingenkampen à la Kibeho lijkt een derde tactiek.

2. Sporen

Moord op dergelijke schaal laat sporen na. In Kibeho worden volgens ooggetuigen lijken in de 2.000 latrines gegooid. (Lindijer, 28.4.95) Verder worden er in Kibeho en elders massagraven aangelegd.

.. de regeringssoldaten zijn de lijken die te zien zijn vanaf de bergweg aan het wegslepen. Het is moeilijk te zeggen hoeveel doden ze in de beerputten in de valleien gooien. Ook niet hoeveel er verdwijnen in haastig met handploegen gehakte massagraven. (Polman: 249)

Sommigen beschrijven een methode die nog verder gaat.

Pierre: *And then they would burn the bodies. The stench was horrible.* Een kamp nabij een militair kamp waar Pierre N. later verblijft, in het Noordoosten, dient als 'killing place' van de geheime dienst, het Directorate for Military Intelligence (DMI). *Every day on the road between our camp and their place I would see lorries, big trailers trucks carrying wood, and fuel tankers imported from Uganda. There were manpower problems here, too, so many of my colleagues were assigned to work with the DMI. It was the same method of killings as in Kigali. Every evening, at around six, they poured the paraffin on the huge piles of wood and got rid of the bodies that way. All day there was a bulldozer spreading the ashes into the soil. It was going on all the time for months. The smoke and the smell were horrible.* (Gordon)

Samenvattend schrijft Sixbert Musangamfura: *Les corps sont souvent enterrés dans des fosses communes ..., entassés dans des latrines des écoles et des habitations rurales, jetés dans l'Akagera, brûlés à l'essence transportés par camions militaires vers le Mutara, le parc national de l'Akagera ...* (Musangamfura)

3. Afschermen

Zelfs als de lijken zijn opgeruimd, blijft een geoefend oog nog wel zien wat er gebeurd is. Het is beter geen pottenkijkers toe te laten.

Musangamfura: *Certains de ces expatriés sont ... interdits d'accès aux lieux des crimes avant et pendant des opérations de nettoyage ... Certains zones dites militaires sont en réalité de véritables camps d'extermination et de crémation des corps.* (Musangamfura)

Médecins Sans Frontières (MSF) France wordt het land uitgewezen. (Reuters, AP, AFP, 4.1.96) Het had kritiek op de situatie van de rechten van de mens.

Volgens voorzitter Philippe Biberson was MSF een ongewenste getuige van bloedbaden: *De bevolking wordt geterroriseerd en het zwijgen daarover versterkt de positie van het terreurbewind.* (De Volkskrant, 4.1.96)

Libération komt tijdens onderzoek in Rwanda tot de conclusie dat een groot aantal dorpen door het RPA afgeschermd wordt. Contacten met journalisten en hulpverleners zijn voor de bewoners onmogelijk. (Bouwman, 6.3.96)

Dit beleid paste het RPF overigens al eerder toe. In mei 1994, ruim een maand nadat de oorlog en genocide uitgebroken waren, werden de VN-waarnemers van generaal Dallaire in hun werk belet. Dallaire: *.. the RPF had put heavy restrictions on where our UNMO's could go.* Zijn Senegalese inlichtingenofficier Amadou Deme meldde hem: *It has been established that the restrictions imposed on us are done to conceal their (RPF) activities especially massacres.* (Dallaire: 378)

Buitenland

1. *gebeurtenissen*

Op Sendashonga wordt in mei 1996 in Nairobi een moordaanslag gepleegd kort voordat hij een speech in Brussel zou gaan geven. Een medewerker van de Rwandese ambassade wordt met pistool betrappt en uitgewezen. (Lindijer, 18.5.98)

In de kampen in Zaïre verblijven 1,2 miljoen vluchtelingen. Velen sterven, onder andere aan cholera. De extremisten herbewapenen zich. (onder andere Lindijer, 16.9.94, 21.12.94, 7.2.95) Ze vallen soms dorpen in Rwanda aan. (Lindijer, 12.1.95)

2. *meningen*

Er is geen overeenstemming over de vraag hoeveel extremisten er zijn. Ook is onduidelijk welke bedreiging zij voor Rwanda vormen.

Iemand stelt het aantal op 30.000 militairen en 40.-50.000 militieleden met zware wapens. (Lindijer, 16.9.94) De VN schrijft dat 8-12.000 bewapende ex-FAR in Bukavu een invasie voorbereiden. (Lindijer, 21.12.94) Het aantal is 40.000 volgens Kagame. (Den Haag, 24.10.94)

De VN schrijft dat D-day aanstaande is voor de extremisten. (Lindijer, 7.2.95) Prefect Rutihunza (MDR) van Cyangugu, dat grenst aan Bukavu, meent dat de dreiging wel meevalt. (Lindijer, 7.2.95) Rutihunza was mede-oprichter van mensenrechtenorganisatie Liprodhor ten tijde van het regime Habyarimana. In 1997 werd hij afgezet als gouverneur. Hij bleef bij Liprodhor, maar vluchtte in 2003 naar Frankrijk.

PERIODE 2

oktober 1996- augustus 1998

Buitenland

1. *gebeurtenissen*

Een ooggetuige - een arts die ongedeerd wist te ontvluchten - zegt over een aanval op een ziekenhuis in Lemara: *De Banyamulenge (een bevolkingsgroep in Zuid-Kivu, RoH) kwamen bij het ziekenhuis aan en openden het vuur. Ze doodden 28 patiënten in hun bedden, 34 patiënten in totaal, en vier broeders en twee artsen.* (Reuters, 10-10-96)

Het RPA valt de vluchtelingenkampen in Zaïre aan (vele artikelen). Alle vluchtelingen stromen samen in kamp Mugunga bij Goma. Dat wordt in november 1996 bestookt. Vele vluchtelingen keren terug naar Rwanda.

Er wordt vermoord. Er wordt een massagraf aangelegd in Rutshuru (een 'territoire' in Noord-Kivu) met lijken van Rwandese Hutu's. Die zijn volgens de

lokale bevolking met kapmessen vermoord door het Rwandese leger en door Rwanda gesteunde Zaïrese rebellen. (Reuters, BBC, 4.10.05)

Roberto Garreton van de VN mensenrechtencommissie ziet begin 1997 massagraven in Oost-Zaïre. Volgens hem zijn er wellicht 50.000 doden. (Rotterdam, 3.4.97)

Vele vluchtelingen trekken Zaïre in. Na enkele maanden komen duizenden in Tingi Tingi bij Kisangani. Daar vindt een bloedbad plaats. Dorpelingen melden dat het door etnische Tutsi's gedomineerde rebellenleger een groot aantal Hutu-vluchtelingen uit Rwanda heeft afgeslacht. (Reuters, AFP, 24.4.97)

Enkele honderden ontheemden zeggen dat hun kampen een week daarvoor waren omsingeld door rebellentroepen, waarop Zaïrese dorpingen, gewapend met kapmessen, de vluchtelingen hadden aangevallen. ... Enkele dorpingen hebben verklaard dat zij tot hun agressie zijn aangezet door soldaten van het rebellenleger. (Reuters, AP, AFP, 28.4.97)

Antoine De Clercq was planter, bosontginer en wegebouwer in Kisangani: *En zo zijn de vluchtelingen stilletjesaan naar Kisangani afgezakt, maar ze werden achtervolgd door de Tutsi's. Toen zijn er gruwelijke dingen gebeurd. Aan de brug over de Lubutu-rivier bijvoorbeeld ... Daar stonden zeker 100.000 mensen. De Tutsi's hebben ze in de rug geschoten. Daar zijn zeker 10.000 doden gevallen: heel die massa stormde de brug over, veel mensen werden vertrapt, anderen zijn verdronken. ... De grootste groep is naar Ubundu getrokken, maar ook daar hebben de Tutsi's ze gevonden. En ook daar hebben ze een kolossaal bloedbad aangericht.*

De vluchtelingen kwamen terecht in het bos dat De Clercq daar had, bij het dorp Biaro. *Ik heb daar alleen burgers gezien, geen Interahamwe, geen ex-FAR. Vooral vrouwen en kinderen, weinig mannen of ouderen. .. Ze (de rebellen) hebben mij uiteindelijk toch gevonden en ze vroegen me mijn grote vrachtwagen. .. Met die vrachtwagen reden ze naar Sotexki, waar ze brandhout en benzine haalden, die ze opsloegen in Biaro. Daarmee wilden ze de lijken verbranden van de mensen die ze gingen vermoorden. ... De Banyamulenge hebben het kamp aangevallen en naar schatting 40.000 mensen vermoord. In mijn bos. Een van mijn eigen mensen heeft met mijn bulldozer de putten gegraven waar de doden in werden gesmeten. Dat was op 21 april 1997. De moordenaars behoorden tot een speciaal bataljon, dat van kamp naar kamp ging om de mensen te vermoorden. Ze hebben hetzelfde gedaan in Kindu, Shabunda, Mbandaka. Het was een echt moordcommando (Zinzen: 167-168).*

Ook in Shabunda, meer naar het oosten, wordt gemoord. Pim de Graaf - operationeel directeur voor Zaïre voor Artsen zonder Grenzen - vertelt op basis van ervaringen van medewerkers ter plekke. De rebellen vermoorden systematisch en op grote schaal. Bewijzen dat de rebellen aan een systematische terreurcampagne zijn begonnen, kreeg de organisatie tijdens een verkenningsmissie van 26 maart tot 3 april 1997, die plaatsvond langs de weg van Bukavu naar Shabunda. Dorpingen kwamen met gedetailleerde verhalen over moordpartijen langs de weg. Ook werden massagraven aangetroffen. Verantwoordelijken hebben toegegeven dat de rebellen internationale hulporganisaties als lokaas gebruiken om de vluchtelingen uit het dichte oerwoud te krijgen om ze zo te kunnen liquideren. Zo verspreidden medewerkers van de inlichtingendienst van Kabila al twee weken voor de verkenningsmissie het gerucht dat Artsen zonder Grenzen in aantocht was. *Iedereen in het regenwoud wordt beschouwd als onze vijand*, zo verklaarde een

militaire commandant tegen Artsen zonder Grenzen. De Zairese inwoners van het gebied worden door de rebellen op grote schaal geïntimideerd.

Van 17 tot 23 maart 1997 had een 'ideologisch seminar' plaats in Shabunda, waar alle dorpschefs aanwezig moesten zijn. Tijdens de bijeenkomst maakten de rebellen duidelijk dat de Zairezen na Pasen geen vluchtelingen meer mochten helpen, omdat ze anders gemarteld en gedood zouden worden. Tijdens het seminar zouden de dorpen ook opdracht hebben gekregen om de militairen te helpen bij het 'schoonmaken van de weg', door alle sporen van moordpartijen te verwijderen. Bij Kigulube troffen medewerkers van Artsen zonder Grenzen zo'n 'schoonmaakteam' aan van militairen en dorpsbewoners. (redactie, 26.4.97)

In Mbandaka zijn enkele maanden nog eens 30.000 vluchtelingen bezweken. (AP, 13.8.97)

In mei 1998 komt Seth Sendashonga alsnog om na een moordaanslag in Nairobi. Moordenaars schoten met een AK 47. (Lindijer, 18.5.98)

2. *meningen*

Over de betrokkenheid van het RPA bij de oorlog in Zaïre is geen onenigheid. Kagame geeft zelf - na een jaar lang ontkennen - in een interview met de Zuidafrikaanse krant Mail & Guardian toe dat hij het brein achter de aanval op Zaïre was: *Wij (Rwandezen) zeiden: 'Laten we een omwenteling in Zaïre steunen, zelfs als dat betekent dat we er direct bij betrokken raken.' Hoe had de situatie anders kunnen veranderen? Op hun eigen houtje zouden de (Zaïrese) verzetsgroepen niets hebben veranderd, de ervaring sinds 1960 heeft dat geleerd.* (Lindijer, 7.10.97)

De Rwandese generaal James Kabarebe leidde de RPA-operaties in Zaïre. Hij zegt zelf dat zijn troepen daar vochten. (Lindijer, 2.4.04) Kabarebe wordt chef van de Congolese landmacht nadat Mobutu is verdreven. (Vlasblom, 4.8.98)

Lindijer kent de tactieken van het RPA goed. In november 1996 zijn er voor de 400.000 vluchtelingen in kamp Mugunga bij Goma drie opties als ze niet terugkeren naar Rwanda: (Lindijer, 12.11.96)

- ze trekken westwaarts de heuvels in en raken slaags met autochtone Zaïrezen;
- ze blijven waar ze zijn en worden uitgehongerd; of
- ze wachten op de zogenaamde 'Kibeho-optie'.

Lindijer spreekt van een uiterst gecompliceerde militaire tactiek die alle kenmerken draagt van de briljante militaire strateeg Kagame. (Lindijer, 22.11.96) Het is een spectaculaire Rwandese militaire actie om de vluchtelingen naar Rwanda terug te halen. (Lindijer, 24.10.97)

Vlasblom spreekt van een RPA-interventie, ondanks de aanvankelijke ontkenningen door de Rwandese autoriteiten. Er marcheren in mei 1997 3.500 Rwandese militairen Kinshasa binnen. (Vlasblom, 4.8.98)

Een Congolese minister stelt de vraag: *De Rwandezen hebben de moorden begaan. Denkt u nu werkelijk dat Rwandese soldaten Kabila toestemming zouden vragen om Hutu's te vermoorden?* (Lindijer, 17.11.97)

In Mbandaka waren in augustus 1997 bij de slachting volgens de Franse mensenrechtenorganisatie FIDH Rwandese officieren aanwezig. (Waugh: 141)

Maar hoe verhiel het RPA zich tot de Banyamulenge en tot de partij van de Congolese rebellen, de Alliance des Forces Démocratiques pour la Libération (AFDL)?

De AFDL is gesticht half oktober in Kigali, op het kantoor van Kabarebe. Eerder organiseerden de Congolese Tutsi uit Noord- en Zuid-Kivu zich op instigatie van Kabarebe in een partij. Deze partij gaat op in de AFDL. De latere leider van de AFDL Kabila - zelf geen Tutsi - is al maanden in Kigali. (Müller Ruhambika: 54-55) De Banyamulenge Müller Ruhambika zoekt Reuters-journalist Christian Jennings eind september 1996 op in Kigali. Daar voorspelt hij dat de Banyamulenge met hulp van Rwanda Mobutu zouden verdrijven. Kabila is al sinds het voorjaar in onderhandeling met de Rwandese regering. (Jennings: 274-275).

De AFDL is een coalitie van Banyamulenge en verzetsgroepen tegen Mobutu. Laurent Desiré Kabila, een Katangees, wordt de leider. Joseph Kabila is een van de hoge officieren. Hij zwaait - dan 25 jaar oud - de scepter over het 'bevrijde' Kisangani. (Reuters, AP, AFP, 17.3.97)

Het is niet duidelijk wat de gezagsverhouding is tussen de AFDL en het RPA. Aanvankelijk was er zichtbare betrokkenheid bij de oorlog van Rwandese Tutsi-soldaten. Later zijn er nieuwe Congolese rekruten. (Lindijer, 17.2.97) Wie ze rekruteert, opleidt en leiding geeft, is niet duidelijk.

Binnen de AFDL spelen de Banyamulenge een belangrijke rol. Volgens Lindijer zijn de Banyamulenge goed getraind en hebben ze een lange gevechtservaring en banden met onder andere het RPA. (Lindijer, 24.1.97) In de frontlinie hebben veelal goed getrainde Tutsi-officieren de leiding. (Lindijer, 25.3.97)

De Banyamulenge trokken volgens Lindijer sinds 1797, onder de Tutsi-koning Yuhu (zijn naam was Yuhi IV, RvH) Gahindiro, naar Oost-Congo, waar ze deel gingen uitmaken van het grote Rwandees rijk. (Lindijer, 3.9.98)

Die versie is niet onbetwist. Tussen 1796 en 1801 vond een burgeroorlog plaats. Yuhu IV kwam pas daarna aan de macht. De Tutsi die zich later Banyamulenge zouden noemen, zijn voor geweld en vervolging gevlucht en hebben zich juist onttrokken aan het gezag van de Rwandese koning. (Vansina: 162) Zij gingen wonen in Mulenge op Congolees grondgebied, bij Uvira in Zuid-Kivu. In 1881 probeerde koning Kigeri IV tevergeefs het huidige Zuid-Kivu te veroveren. (Waugh: 129)

De van oorsprong Rwandese Tutsi voelden zich rond 1960 niet meer Rwandees, vandaar dat ze de naam Banyamulenge (= 'zij die komen van Mulenge', een plaatsje in Congo) kozen en niet Banyarwanda. Ze wilden zich onderscheiden van de Tutsi die in 1959 Rwanda ontvluchtten.

Kagame verwijst naar de mythe dat een stuk van Congo eigenlijk Rwandees is. Delen van het Rwandese rijk gingen volgens hem bij Congo horen in de koloniale tijd. (Lindijer, 26.8.03)

Tussen Banyamulenge en RPA botert het niet steeds. Op 29 oktober 1996 bevelen Rwandese officieren dat de Banyamulenge naar Rwanda gedeporteerd moeten worden. Müller is van mening dat de Banyamulenge gegijzeld worden door het

RPA (Müller Ruhimbika: 62-63) De zwaarste uitbarsting van de spanning is als het RPA in juli 2002 de Banyamulenge aanvalt. Enock Ruberangabo, vanaf juli 2003 voor de Banyamulenge parlements lid in Kinshasa, bood Nederlandse ngo's daarover een brief aan. (Ruberangabo)

Hoeveel Rwandese vluchtelingen waren er eind 1996 eigenlijk in Zaïre na de aanval van het RPA? De VS spreken op basis van satellietfoto's van 100.000 tot 175.000 (Reuters, AFP, 23.11.96) en enkele dagen later van 203.000 in goede conditie en 30.000 gewapend. (Lindijer, 25.11.96)

Het Internationale Rode Kruis (ICRC) maakt eigen luchtfoto's en komt tot 800.000. De UNHCR houdt het op 700.000. Oxfam spreekt van een vooropgezette poging van de Amerikanen om het aantal zo laag mogelijk te doen uitvallen. (Lindijer, 25.11.96)

Nicholas Stockton, Emergencies Director van Oxfam UK and Ireland, zegt dat hij op 20 november 1996 luchtfoto's te zien kreeg die de aanwezigheid van 500.000 mensen bevestigden verdeeld over drie grote en verschillende kleine agglomeraties. En dat drie dagen later de VS-militairen claimden dat ze slechts één mensenmassa zagen, geïdentificeerd als ex-FAR en Interahamwe. (Madsen)

Lindijer stelt dat de UNHCR-schatting twintig procent te hoog is. De UNHCR heeft volgens hem geen waterdichte telling. (Lindijer, 25.11.96) Vlasblom heeft het over 350.000 ontheemden in totaal in Zaïre in maart 1997. (Vlasblom, 10.3.97) In juni 1997 zijn er volgens de UNHCR 200.000 vermist. (AP, 17.6.97)

Maanden zijn de vluchtelingen uit beeld. Tot ze begin februari 1997 massaal Tingi Tingi - nabij Kisangani - bereiken. Met hoeveel zijn ze daar? 150.000 volgens de VN (Reuters, 15.2.97), 130.000 volgens Lindijer. (Lindijer, 18.2.97) Later zijn het er 170.000. (Lindijer, 3.3.97)

Antoine De Clercq: *We hebben dan aan Pilotes sans Frontières gevraagd een verkenningsvlucht te maken: alle wegen naar Kisangani zagen zwart van het volk. Dit bericht is doorgegeven aan Frankrijk, dat op zijn beurt de Europese Commissie heeft gealarmeerd. Emma Bonino, die toen bevoegd was voor humanitaire zaken in de Commissie, is met een gezelschap van 24 journalisten komen kijken en zo bestonden de vluchtelingen ook officieel opnieuw.* (Zinzen: 166)

Bonino pleitte al in november 1996 voor humanitaire noodhulp voor de opgejaagde vluchtelingen. (Reuters, AP, AFP, 4.11.96)

Op 2 februari 1997 is ze in kamp Tingi Tingi: *Nous nous trouvons ici devant des individus qui n'existent pas, que les armées les plus puissantes du monde n'ont pu détecter avec leurs radars.* (Le Monde, 3.2.97)

Marie Béatrice Umutesi was als vluchteling in Tingi Tingi. Ze schrijft: *Haar bezoek en haar tranen bij het zien van onze ellende waren een balsem op onze wonden. Dankzij haar wisten we dat er op aarde nog mensen waren die zich ons lot aantrokken* (Umutesi: 169).

Zijn er vluchtelingen vermoord? Lindijer schrijft jaren later dat het door Tutsi's geregeerde Rwanda in Oost-Congo zeker 100.000 vluchtende Hutu's vermoordde. (Lindijer, 3.6.03) Hij spreekt van een Rwandese invasie in Congo en

moord op tienduizenden Rwandezen. (Lindijer, 26.8.03) Er was sprake van een klopjacht van RPF-soldaten op Hutu's, tien duizenden zijn gedood in het Congolese oerwoud. (Lindijer, 27.3.04) Tienduizenden, mogelijk honderd duizenden stierven door slachtpartijen onder burgers. (Lindijer, 2.4.04) Na de genocide werden 200.000 mensen gedood, vooral in Oost-Congo. (Lindijer, 12.1.05)

Reginald Moreels, Belgisch minister van Ontwikkelingssamenwerking, stelt dat hij op basis van berichten van hulpverleners en missionarissen tot de conclusie komt dat er in Oost-Zaire een volkerenmoord plaatsvindt op Hutu-vluchtelingen en Zairese ontheemden. (Reuters, AP, 24.2.97) Lindijer spreekt verscheidene bronnen binnen de kerken. Die zeggen niet over informatie te beschikken die op slachtingen wijst. (Lindijer, 6.3.97)

Mohammed Shanoun, de gezant van de VN, stelt de omvang van de gruwelen gelijk met die ten tijde van de genocide in 1994. (Reuters, AFP, 3.3.97) Kofi Annan, secretaris-generaal van de VN, is geschokt door de onmenselijkheid van de rebellen (onbekend, 25.4.97) en spreekt van 'langzame uitroeiing' (Reuters, AP, AFP, 28.4.97).

UNHCR, Unicef, WFP en Europees Commissaris voor humanitaire zaken Emma Bonino slaken een noodkreet. (Reuters, AP, 5.4.97). Op 12 februari 1997 hadden Artsen zonder Grenzen, Oxfam, Care en het ICRC zich al tot de Veiligheidsraad gericht. (De Milliano, 12.5.97)

Jacques de Milliano, voorzitter van Artsen zonder Grenzen schrijft dat een onderzoeksrapport van Artsen zonder Grenzen liet zien dat in het rebellegebied van Kabila ten westen van Bukavu op grote schaal vluchtelingen zijn vermoord, inclusief vrouwen en kinderen. De aanwezigheid van internationale organisaties is door de militairen gebruikt om de vluchtelingen die zich in de jungle hadden verscholen naar de hoofdweg te laten trekken om ze gemakkelijker te kunnen elimineren. Daarnaast is de Zairese bevolking gedwongen om deel te nemen aan de jacht op de vluchtelingen. De Milliano signaleert dat vluchtelingen als vee opgejaagd en planmatig vermoord worden, en dat hulporganisaties nauwelijks toegang tot de vluchtelingen krijgen of, erger nog, als lokaas dienen. (De Milliano, 12.5.97)

Ngo's stellen dat het merendeel van de vermiste vluchtelingen is vermoord door de AFDL of door Rwandese Tutsi-troepen. (Reuters, 9.6.97)

Pronk denkt in maart 1997 dat de berichten over massamoord niet op waarheid berusten. Hij vindt dat de vluchtelingen worden gegijzeld door extremisten. Hij is tegen een Frans plan voor een internationale troepenmacht om de vluchtelingen te ontzetten. (Lindijer, 6.3.97)

Volkskrantredacteur Fred de Vries vraagt hem enkele maanden later: 'als met hele bataljons maandenlang over de grens is gemoord, is het dan niet vreemd dat Kagame daar geen kennis van heeft?'. Pronk antwoordt: Kagame draagt verantwoordelijkheid, net als Kabila. Ik hoop alleen dat mijn veronderstelling juist is dat anderen meer verantwoordelijk zijn dan hij. (De Volkskrant, 6.6.97)

Brian Atwood van USAID zegt dat er in juni in Oost-Zaire nog steeds vluchtelingen uit Rwanda worden vermoord. Hij spreekt van gruwelijkheden. (Reuters, AFP, 11.6.97)

Als het doden systematisch en massaal is, zijn de technieken gelijk gebleven. Wederom worden mensen gelokt en vervolgens afgeslacht door 'moordcommando's'. Het opruimen van de lijken gaat door verbranding, massagraven, waarbij 'schoonmaakteams' betrokken zijn. Gebieden waar vermoord is, worden afgesloten.

Waren de vermoorde vluchtelingen burgers of militairen? Iemand sprak in september 1994 van 30.000 ex-FAR en 40.000 tot 50.000 militieleden met zware wapens in de kampen in Zaire. (Lindijer, 16.9.94) Aan de vooravond van de invasie zegt Seth Kamanzi, adviseur van Kagame dat er 40.000 ex-FAR, 80.000 Interahamwe en 30.000 volgelingen zijn. (Lindijer, 8.11.96)

Lindijer denkt dat er tussen de 400.000 vluchtelingen in kamp Mugunga bij Goma een geschatte honderd- tot honderdvijftigduizend extremisten zitten die de anderen als schild gebruiken. (Lindijer, 12.11.96) Bij de inname van kamp Tingi Tingi zijn er volgens hem onder de 170.000 bewoners een groot aantal gewapende Hutu-extremisten. (Lindijer, 3.3.97) Daar zitten de Hutu-extremisten van Bukavu met familie, het zijn 130.000 vluchtelingen en extremisten. (Lindijer, 15.2.97 en 18.2.97)

Het RPA heeft volgens Lindijer de afgelopen jaren waarschijnlijk al tienduizenden Hutu-extremisten in Congo afgeslacht, Interahamwe en ex-FAR. (Lindijer, 3.12.02) Ruim 375.000 verslagen regeringssoldaten en militieleden hergroepeerden naar zijn mening tussen 1 miljoen vluchtelingen. (Lindijer, 2.4.04)

James Kabarebe, de Rwandese legerleider die de operaties in Zaire leidde, weet niets van bloedbaden in 1997 onder Hutu-vluchtelingen in het kamp Tingi Tingi en bij Mbandaka. *Mijn troepen kwamen daar alleen ex-regeringssoldaten en milities tegen, geen vluchtelingen.* (Lindijer, 2.4.04)

Naar aanleiding van de moord op Seth Sendashonga vertelt de hoofdcommissaris van politie in Nairobi dat een Rwandese hoofdverdachte bekende de moord te hebben gepleegd omdat Sendashonga - toen hij nog minister was - met verdachtes vader 54 miljoen dollar stal uit de staatskas en vervolgens de vader om liet brengen. De weduwe van Sendashonga brengt in dat de vader van verdachte springlevend is en bij een bank in Kigali werkt. (Lindijer, 18.5.98) Bronnen binnen de politie suggereren dat Sendashonga Rwandese ballingen vijftig miljoen shilling (anderhalf miljoen gulden) zou hebben afgeperst en in verband daarmee vermoord is. Medewerkers van Sendashonga stellen dat de Rwandese machthebbers achter de misdaad zitten, omdat hij een bedreiging was: *.. hij was gematigd en hij wist te veel.* (Lindijer, 18.5.98)

Lindijer meent dat de verdenking voor de moord allereerst op de Rwandese regering valt. Sendashonga wees Kagame er immers herhaaldelijk op dat RPA-soldaten Hutu-burgers vermoordden. (Lindijer, 18.5.98)

Binnenland

1. gebeurtenissen

Hens Kraemer werkte drie maanden in Rwanda als mensenrechtenwaarnemer voor de VN in de United Nations Human Rights Field Operation in Rwanda (HRFOR) dat als taak had onderzoek te doen naar de genocide van 1994, en aandacht vragen voor de huidige mensenrechtensituatie. In alle tien de provincies verzamelen waarnemers informatie. Kraemer zat in een team in Kibuye.

Kraemer: Het team .. probeerde keer op keer – maar uiteindelijk vergeefs – in contact te treden met de prefect van Kibuye om aandacht te vragen voor verdwijningen en moorden. ... De vervanging van het VN-bataljon in de provincie Kibuye, begin 1995, door een veel kleinere compagnie gaf carte blanche aan het RPA. Rwandezen die werkten voor de VN werden geïntimideerd en vernederd. Zo werd de commandant van het VN-detachement in Mabanza gesommeerd dat „hij zich positief moest opstellen” door geen patrouilles te sturen naar gebieden waar zich veel geheime detentiecentra bevonden. Het cachot van het gemeentehuis waarnaast kapitein Diouf en zijn mannen lagen, mochten ze onder geen beding in, hoewel zij 's nachts zagen dat lichamen naar buiten werden gebracht en heimelijk begraven. ... (Kraemer, 22.11.96)

Na het oprollen van de kampen keren in november 1996 velen terug naar Rwanda. De stemming onder de Tuti's die hen begeleiden, is ronduit jolig. De menselijke ellende maakt op hen geen indruk. (Van der Heide, 16.11.96)

Na de terugkeer van de vluchtelingen eind november 1996, wordt het noordwesten van Rwanda het toneel van strijd tussen het RPA en rebellen. Het RPA spaart burgers niet.

Christian Jennings van Reuters doet begin 1997 onderzoek: I'd found out that the RPA had been conducting a commune-by-commune search-and-destroy mission in Gisenyi and Ruhengeri. In ninety minutes of driving around the area, I'd received preliminary testimony to 132 civilians being killed. (Jennings: 333-334)

Drie Spaanse ontwikkelingswerkers worden in januari 1997 vermoord. (Madrid, 20.1.97)

Inmiddels doet de Spaanse onderzoeksrechter Fernando Andreu gerechtelijk onderzoek tegen RPA-generaal James Kabarebe en andere officieren.

Christian Jennings van Reuters: The Spaniards had each taken one shot in the head. Their night watchman, who turned out to be a former sergeant in the FAR, had been beaten as he tried to stop the killers entering the compound. He was taken away by the army, and beaten to death in custody. (Jennings: 333)

Er worden kampen gemaakt waarin de teruggekeerden verplicht worden gehuisvest. Kolonel Théoneste Hategekimana waarschuwt dat 'het fout gaat' als de bevolking in kampen wordt gestopt. Hij wordt vermoord. (Lindijer, 28.10.97)

2. meningen

Zijn in de strijd in het noordwesten systematisch burgers vermoord? Amnesty International schrijft dat het RPA op grote schaal ongewapende burgers doodt, en niet per ongeluk tijdens vijandelijkheden. (AP, AFP, 8.8.97) Het RPA heeft volgens Amnesty International een bewuste politiek om burgers te doden. De teruggekeerden zijn doelwit. (Lindijer, 24.10.97) De VN-missie bevestigt deze conclusie. (AP, AFP, 8.8.97)

Volgens een diplomaat komt standrechtelijk executeren voor, maar is er geen systematische politiek. (Lindijer, 24.10.97) Westerse diplomaten stellen dat er geen sprake is van hogerhand gesanctioneerde wraak. (Lindijer, 28.10.97)

Hoge Commissaris voor Mensenrechten Mary Robinson is kritischer. Zij beticht de Rwandese regering van moorden en willekeurige arrestaties. (AP, AFP, 8.12.97)

Kagame stelt: *We slagen er niet geheel in om de rebellen en de bevolking te scheiden.* (Lindijer, 24.10.97) Volgens Lindijer zijn in het noordwesten van Rwanda de rebellen overdag op hun akker, 's nachts nemen ze de wapens op. (Lindijer, 16.1.98) Kagame zegt dat het RPA geen antwoord heeft op de strategie van de binnendringers. Gewapende groepen werken onder de bevolking. Lindijer stelt vast dat het RPA hard terug slaat. Er is volgens hem sprake van 'schoonmaakoperaties'. (Lindijer, 24.10.97)

Pronk zegt tegen de Volkskrant: *wij wisten ook dat er in Rwanda bij Ruhengeri dingen gebeurd zijn die het daglicht helemaal niet konden verdragen en dat er op grote schaal is vermoord, soms met honderden mensen tegelijk. Ik heb alleen nooit het idee gehad dat het bewust beleid was van Kagame.* (De Volkskrant, 6.6.97)

Op welke schaal heeft het RPA vermoord? Hens Kraemer: *Dat het huidige bewind nu al tweeënhalf jaar massaal, maar in het geniep, mensen over de kling jaagt, wordt door de media niet opgepakt.* (Kraemer, 22.11.96)

Wat betreft de machtsstrijd, maakt NRC Handelsblad regelmatig melding van een machtsovername door 'hardliners'. Een diplomaat signaleert een machtsstrijd tussen Tutsi-ballingen. (Lindijer, 28.10.97)

PERIODE 3

1998-2003

Binnenland

1. gebeurtenissen

President Pasteur Bizimungu (RPF) treedt af. (Reuters, AP, 24.3.00) Hij wil een politieke partij oprichten, de 'Ubunyaja', maar dat wordt verboden. (Corduwener, 26.3.02) Later wordt hij in staat van beschuldiging gesteld - met mede-oprichter Charles Ntakirutinka, ex-PSD - vanwege 'illegale politieke activiteiten' en 'bedreiging van de nationale veiligheid'. (AP, AFP, 24.4.02) Paul Kagame wordt interim-president. (onbekend, 18.4.00)

Premier Pierre-Celestin Rwigema (MDR) is onderwerp van gerechtelijk onderzoek vanwege vermeende betrokkenheid bij de genocide. Hij overleeft een motie van wantrouwen, maar moet later alsnog weg. (Reuters, AP, AFP, 13.3.99, 23.12.99, 24.3.00)

Parlementsvoorzitter Joseph Sebarenzi (PL), een rescapé, ziet zich gedwongen te vluchten. (Reuters, AP, 24.3.00)

Sebarenzi wordt verdacht van betrokkenheid bij de koningsgezinde oppositie in het buitenland. In september 2000 stapte Alexander Kimenyi - in de jaren tachtig een van de grote ideologen van het RPF - uit de partij. Hij beschuldigt het RPF van moreel verval. Sebarenzi en Kimenyi treden toe tot een oppositiebeweging in de VS.

In januari 2001 stuurt Alphonse Furuma een brief aan Kagame. Als kind was hij met zijn ouders gevlucht naar Oeganda nadat de monarchie in Rwanda was afgeschaft. Hij was in 1978 een van de oprichters van de partij waaruit het RPF zou voortkomen, en 'politiek commissaris' van het RPF tijdens de oorlog begin jaren negentig. Hij neemt het in de brief op voor de Hutu in het RPF en het RPA, en voor de rescapés die volgens hem slecht behandeld worden. Het regime is in zijn ogen politiek failliet en heeft de bevolking verraden. Het RPA moordt en martelt. (Furuma)

De gevangenen zitten overvol. Traditionele 'gacaca'-rechtspraak moet de oplossing brengen. Een volkstelling vindt plaats. (Reuters, AP, AFP, 18.7.00) In 2003 komen 40.000 gedetineerden vrij. Het is geen generaal pardon. (AP, AFP, 8.1.03)

In het voorjaar van 2003 is er een referendum over een nieuwe grondwet. Dan start de campagne voor de parlements- en presidentverkiezingen van augustus. De twee belangrijkste presidentskandidaten zijn de in 1995 afgetreden premier Faustin Twagiramungu (MDR) en Kagame. (Reuters, AP, 25.8.03)

Het MDR wordt verboden. (Corduener, 9.8.03) Kagame haalt 95% van de stemmen. (Reuters, AP, AFP, 26.8.03)

2. *meningen*

Zijn de verkiezingen eerlijk verlopen? Human Rights Watch heeft kritiek op eerder gehouden lokale verkiezingen, waar manipulatie door het RPF zou hebben plaatsgevonden. (Corduener, 26.3.02) Amnesty International en Human Rights Watch schrijven dat het RPF de oppositie onderdrukt. Een parlementair rapport komt tot de bevinding dat de MDR een politiek van genocide en verdeeldheid voortzet en moet worden verboden. (Corduener, 22.5.03)

Corduener vindt dat de lokale verkiezingen waren gemanipuleerd door RPF, en dat de meerderheid van de lokale bestuurders aan RPF is gelieerd. (Corduener, 22.5.03) Ismaël Mbonigaba van Le Miroir stelt dat de onafhankelijke media constant onder vuur liggen. (Corduener, 22.5.03)

Faustin Twagiramungu zegt dat alles wordt gedaan om de oppositie uit te schakelen. (Corduener, 22.5.03) Hij stelt dat pamfletten en posters in beslag worden genomen door de douane en dat er een haatcampagne van de regering tegen hem gevoerd wordt. (Lindijer, 22.8.03) Zijn campagnestaf wordt tegengewerkt. Zo zijn vlak voor de verkiezingsdag twaalf leden daarvan

gearresteerd. (Reuters, AP, 25.8.03) Twagiramungu zegt: *Dit is geen democratie.* (Reuters, AP, AFP, 26.8.03)

Lindijer stelt vast dat begin 2003 een keuze voor een pluriform model is gemaakt, met minder politieke vrijheden, waarin geen ruimte is voor gematigde oppositie. De verkiezingscommissie staat onder leiding van de campagneleider van presidentskandidaat Kagame. Ambtenaren intimideren de plattelandsbevolking. (Lindijer, 22.8.03)

Westerse diplomaten stellen dat het geen echt vrije verkiezingen waren, en dat het RPF het staatsapparaat controleert. Oppositiepartijen hebben nauwelijks toegang tot de media, het MDR is verboden, er was een haatcampagne tegen Twagiramungu. In Rwanda is een systeem van benauwende staatscontrole. (Reuters, AP, AFP, 26.8.03)

Staat de bevolking achter Kagame? Of is er sprake van repressie? Kagame stelt dat er politieke vrijheden zijn en dat de overheid niet repressief optreedt. *Waarom verwachten westerlingen toch altijd dat we volgens hun ideeën mensenrechten nastreven? ... We hebben ons best gedaan de Rwandezes te verzoenen en hebben gedebatteerd over wat er in onze geschiedenis is fout gegaan.* (Lindijer, 22 en 25.8.03)

Tharcisse Karugarama (RPF), vice-president van het Hooggerechtshof en later minister van Justitie, stelt: *Het RPF bracht stabiliteit. Het wil breken met de al eeuwen bestaande cultuur van volgzzaamheid, waarin leiders de burgers tot in alle uithoeken en zelfs over de hersenen controleren.* (Lindijer, 22 en 25.8.03)

Minister Donald Kaberuka (RPF) van Financiën zegt: *Rwanda is geen politiestaat. Na een conflict is er een sterke staat nodig voor de veiligheid van de burgers.* (Lindijer, 22 en 25.8.03)

Tegenstanders stellen dat de groep uit Oeganda afkomstige Tutsi's rond Kagame de situatie misbruikt om ongehinderd te heersen. Critici zien het zelfde totalitarisme als bij de voorgangers. Boerenleider Faustin Kabandana zegt dat alleen de dansers veranderd zijn, maar dat dezelfde autoritaire structuren aanwezig zijn. Het is nu de beurt aan de Tutsi's om over de Hutu's te heersen. Het hoofd van een Rwandese mensenrechtenorganisatie signaleert een gebrek aan vrijheid en frustraties, die tot nieuwe gewelddadige confrontaties kunnen leiden. (Lindijer, 22 en 25.8.03)

Lindijer is van mening dat de nieuwe machthebbers willen breken met de cultuur van volgzzaamheid en controle. Er is een ambitieus project gaande, waarin geprobeerd wordt om sociaal een nieuwe samenleving in elkaar te knutselen. Twee miljoen gevluchte Hutu zijn doorgelicht en in nieuwe dorpen gehuisvest. Er zijn landhervormingen, en gacaca. Het RPF staat voor sterke discipline, ideologie, organisatie. (Lindijer, 25.8.03)

Corduwener vindt dat Rwanda twee gezichten heeft: dat van een land dat werkt aan verzoening en wederopbouw en dat van een land met onderdrukking. (Corduwener, 26.3.02)

Patrick Mazimpaka (RPF), kabinetschef van Kagame zegt dat er niet gepraat mag worden over Hutu en Tutsi, want het RPF wil geen splitsing in de samenleving, maar eenheid. (Corduwener, 26.3.02)

Charles Ntakirutinka stelt dat Hutu in het hedendaagse Rwanda worden gemarginaliseerd. Uitsluitend Hutu-jongeren worden als kanonnenvlies naar het oorlogsfront in Congo gestuurd. (Corduener, 26.3.02)

Ook in de beleving van Bizimungu bestaat het onderscheid Hutu-Tutsi nog wel degelijk. Hij vindt dat er een Tutsi-leger is. (Thorin)

Dick Wittenberg vindt dat Kagame angst heeft voor de oppositie en dissidenten. De regering wordt gedomineerd door het RPF, dat nooit heeft kunnen verbergen dat de feitelijke macht in handen was van een Tutsi-elite. Bizimungu was slechts een boegbeeld. (Wittenberg, 18.4.00)

Waarnemers stellen dat er geen politieke confrontatie tussen Tutsi's en Hutu's gaande is, maar een machtsstrijd binnen de heersende elite van voornamelijk Tutsi's. (Wittenberg, 18.4.00)

Ntakirutinka zegt dat vooral de uit Oeganda afkomstige Tutsi's de politieke en economische macht naar zich toe trekken. Ook Tutsi's hebben te vrezen van het RPF. (Corduener, 26.3.02)

De gacaca houdt de gemoederen bezig. Volgens Marcia Luyten vindt de meerderheid van de bevolking dat het RPF zich aan overwinnaarrecht schuldig maakt. Amnestie is onbespreekbaar, alle verdachten moeten berecht worden.

Een zekere Ombiro stelt dat het RPF tijdens haar opmars in 1994 duizenden Hutu's heeft afgeslacht. Er zijn na 1994 veel burgers verdwenen. Een RPF-soldaat doodt niet zonder opdracht. Kagame was legerleider. (Luyten, 14.6.03)

Aanklager Carla Del Ponte van het Rwanda-tribunaal wil het RPF voor oorlogsmisdaden vervolgen. (Luyten, 14.6.03) Het leidt tot een aanvaring van Kagame met Del Ponte (Reuters, 11.2.00) Kagame zegt: *De genocide was tegen Tutsi's, niet tegen gematigde Hutu's.* (Lindijer, 25.8.03)

Een zekere Simon Gasibirege meent dat gacaca stuk maakt wat geheeld is. Luyten geeft het voorbeeld van Juliette, een rescapée, die een buurman aanklaagde bij de justitiële autoriteiten, terwijl de familie wist dat hij onschuldig was. Niemand protesteerde uit angst zelf beschuldigd te worden. (Luyten, 14.6.03)

Buitenland

1. gebeurtenissen

Oorlog breekt opnieuw uit, als het RPA op 2 augustus 1998 Congo aanvalt. De Congolese politieke partij RCD-Goma wordt opgericht. Het krijgt een militaire tak, de ANC. Laurent Nkunda (ex-RPA, ex-AFDL) is daarin een hoge officier. (Johannesburg, 18.1.07)

Mulumba Kin-Kiey - minister onder Mobutu - krijgt een hoge post in de RCD Goma. Hij zegt dat hij naar Kigali gehaald is door Rwanda. De Rwandese regering betaalt zijn hotel. (Lindijer, 25.8.98)

Een rebellencommandant zegt dat Rwandese militairen het contact tussen hem en Kigali onderhouden. (Lindijer, 14.10.98) Rwandese soldaten worden diep in Congo gesignaleerd. (Lindijer, 14.10.98 en Reuters, AFP, 31.10.98)

Een vliegtuig wordt neergehaald door de rebellen. De Congolese regering zegt dat het met burgers aan boord opsteeg naar Kinsahsa. De rebellen zeggen dat het landde met soldaten. (Lindijer, 12.10.98)

Kabarebe leidt een operatie nabij Kinshasa. Angola schiet de Congolese president Laurent Desiré Kabila te hulp en verdrijft het RPA uit het westen. (Lindijer, 25.8.98) Het oosten blijft onder controle van het RPA en wordt bestuurd door de RCD-Goma.

Misna, een persbureau van de missie-organisaties, verklaart dat Congolese rebellen rond de jaarwisseling onder leiding van een Rwandese commandant vijfhonderd burgers - voornamelijk vrouwen en kinderen - hebben afgeslacht in het plaatsje Makobola bij Uvira. Ze gingen systematisch te werk door een woonwijk af te grensden om vervolgens de inwoners uit te moorden. (Lindijer, 6.1.99)

De missionarissen van Misna vertelden uit eerste hand te hebben vernomen dat de rebellen bewoners van Makobola achterna hebben gezeten en minstens vijfhonderd van hen hebben doodgehakt of doodgeschoten. Volgens het persbureau, dat bericht over de activiteiten van Italiaanse missionarissen, stond de Tutsi-eenheid onder leiding van een commandant van het Rwandese leger. De rebellen verklaren dat het niet gaat om vijfhonderd burgers, maar om *meer dan vierhonderd Hutu-guerrillastrijders, die vanuit Burundi Oost-Congo waren binnengevallen*. (Trouw, 7.1.99)

Het RPA levert in 1999 een veldslag met het Oegandese leger in Kisangani. Dat gebeurt nog twee keer in 2000. (Lindijer, 28.6.00, 13.5.03)

Het ANC - het leger van de RCD-Goma - neemt na een demonstratie wraak op de bevolking van Kisangani in mei 2002. (Lindijer, 13.5.03) Laurent Nkunda is een van de verantwoordelijke ANC-officieren. (Johannesburg, 18.1.07)

Het RPA rukt in het voorjaar van 2002 op naar Moliro. (AFP, 16.3.02) Ook nadat in oktober 2002 de Rwandese troepen uit Congo worden teruggetrokken, is het RPA indirect nog actief in het buurland. Het ANC rukt in juni 2003 op van Lubero naar Beni/Butembo, bewapend door Rwanda. (Lindijer, 28.6.03) In Bunia kan Thoma Lubanga van de Congolese rebellengroep UPC rekenen op Rwandese militaire steun. (Lindijer, 14.5.03)

Een onderzoekscommissie - aangesteld door de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties - beschuldigt Rwanda met regelmaat van plundering van delfstoffen in Congo. Kabarebe wordt aangeklaagd. (Reuters, 23.10.02, Lindijer, 28.11.02 en 27.10.03)

2. *meningen*

Vindt er massamoord plaats in Congo en wat is de rol van Rwanda? De inval in augustus 1998 is volgens Vlasblom een tot in de puntjes voorbereide operatie van de Tutsi-coalitie. (Vlasblom, 6.8.98)

Lindijer wijst erop dat veiligheidsmotieven de hoofdreden waren voor de invasie door Rwanda. (Lindijer, 28.11.02) Hij stelt vast dat de uit Rwanda geïmporteerde ideologie zijn intrede in Congo deed: je kan je vijand alleen verslaan door hem uit

te roeien. Rwanda plundert, zet bevolkingsgroepen op tegen elkaar, bewapent militias in Bunia. (Lindijer, 3.6.03)

Kagame zegt: *Wij bieden geen excuses aan. Er wordt gesproken over twee tot drie miljoen slachtoffers in Congo als gevolg van onze militaire interventie. Maar de Congolezen stierven al lang voordat wij er binnenvielen.* Een andere hoge RPF-er, Patrick Mazimpaka, zegt dat het RPF druk op het beleid negeerde en vrienden verloor, zoals de Nederlandse ex-minister Pronk. (Lindijer, 26.8.03)

Volgens Lindijer worden met voortvarende militaire handelsgeest grondstoffen ontgonnen en via Rwanda geëxporteerd. (Lindijer, 3.2.06) Kagame gelooft het VN-rapport niet. (Lindijer, 28.11.02) Lindijer acht Rwanda schuldig, en meldt dat de opbrengst naar met de staat verbonden bedrijven gaat. (Lindijer, 20.12.05)

PERIODE 4 **2003-2007**

Binnenland

1. *gebeurtenissen*

De leider van de Rwandese Hutu-rebellen – intussen Forces Démocratiques de Libération du Rwanda (FDLR) geheten – generaal Paul Rwarakabije keert uit Congo terug naar Rwanda. (Reuters, 17.11.03) Hij zegt: *Mijn terugkomst betekent het einde van de oorlog. De bevolking lijdt als twee legers vechten. Voor verzoening is het belangrijk dat alle waarheden bekend zijn. Eerst die over de genocide, dan volgen andere etappes.* (Lindijer, 2.4.04) Korte tijd later keert ook kolonel Evariste Murenzi terug. (Reuters, AFP, 13.4.04)

Pasteur Bizimungu boekt succes in zijn proces als een getuige verklaart dat hij eerder onder politiedwang een belastende verklaring heeft afgelegd. (AP, AFP, 21.4.04) Bizimungu wordt desalniettemin tot 15 jaar celstraf veroordeeld. Hij krijgt in april 2007 gratie van Kagame. (Reuters, AFP, 7.4.07)

De gacaca is op volle drift. Mensen worden vrijgelaten (Lindijer, 6.4.04 en Reuters, 27.7.05) Verdachten krijgen strafvermindering bij bekentenis. Er zijn 11.000 tribunalen. Er komen een extra half miljoen aanklachten. (Lindijer, 6.4.04) Een Belgische priester die in 1994 werkte bij een Rwandees blad, wordt gearresteerd en voor een gacaca-tribunaal gebracht. (Reuters, AP, 9.9.05)

Jean Marie Mubiligi, een naaste medewerker van Twagiramungu tijdens de verkiezingen van 2003, vlucht naar Parijs. Hij was gedwongen burgemeester van Kigali te worden en werd bedreigd en mishandeld. (Corduwener, 2.10.06)

2. *meningen*

De gacaca-rechtspraak blijft voor meningsverschillen zorgen. Is het overwinnaarrecht? Heeft RPA in 1990-1994 misdaden gepleegd en komt het daarmee weg?

Wittenberg wijst erop dat de misdaden van het RPA buiten beschouwing blijven. (Wittenberg, 18.1.05) Volgens Hutu's komen de misdrijven van de Tutsi-soldaten van het RPA niet aan bod. (Lindijer, 6.4.04) Lindijer schrijft over een massagraf in Byumba uit 1994. Het RPA raakte tijdens de opmars tijdens de oorlog in blinde woede, omsingelde een groep bewoners en knuppelde iedereen dood. (Lindijer, 27.3.04)

Anderen zeggen dat het geen blinde woede was, maar beleid. Er zijn klokkenluiders, RPA-militairen die teleurgesteld zijn door de ontwikkelingen na de strijd tegen Habyarimana. Luitenant Abdul Ruzibiza vlucht in februari 2001 en schrijft later over de misdaden van het RPA in de periode 1990- 1997. *Les informations les plus délicates, qui concernent notamment les massacres de la population par les escadrons préalablement bien formés pour accomplir cette tâche,....., m'ont été fournies par certains des militaires qui étaient personnellement chargés de ces sales besognes.* (Ruzibiza: 72)

Filip Reyntjens wijst op een ander aspect van de gacaca: *Ik vrees dat gacaca bijdraagt aan een proces waarbij Hutu in Rwanda uiteindelijk als tweederangs burgers eindigen. Omdat nu al gesproken wordt over 750.000 mogelijke schuldigen – wat een reëel getal is – en al die mensen Hutu zijn. En die verliezen hun politieke, hun economische rechten en tellen niet meer mee in de samenleving.* (Corduwener)

Buitenland

1. gebeurtenissen

Rwandese troepen komen nog steeds van tijd tot tijd op Congolees grondgebied. De VN-troepen zien vierhonderd RPA-militairen bij Bunagana. (Lindijer, 26.4.04) In mei en juni 2004 neemt Laurent Nkunda Bukavu in. Hij zegt de Banyamulenge te beschermen tegen een nieuwe genocide. (Reuters, BBC, 2.6.04)

Kagame schrijft een brief aan de secretaris-generaal van de VN en de voorzitter van de Afrikaanse Unie. Hij kondigt een chirurgische aanval aan van twee weken in Congo om de FDLR uit te schakelen. (AP, BBC, 2.11.04) In december strijdt Nkunda weer met het Congolese leger. (Lindijer, 17.12.04)

De Congolese regering en de FDLR overleggen over een vrijwillige terugkeer naar Rwanda. De FDLR zegt terug te gaan naar Rwanda als hun veiligheid gegarandeerd wordt. Kagame zegt dat het FDLR geen voorwaarden moet stellen. (Reuters, AP, 1.4.05 en Reuters, AFP, 26.8.05)

Eind 2006 verovert Nkunda Sake, nabij Goma. Monuc bombardeert zijn stellingen en verjaagt hem. (Lindijer, 27.11.06) In augustus 2007 valt hij nogmaals de FARDC aan. (Lindijer, 9.9.07)

De periode van de rechtszaken breekt aan. Het rapport van de Franse onderzoeksrechter Bruguière verschijnt. (Corduwener, 11.3.04) Het parket in Parijs vaardigt negen internationale arrestatiebevelen uit, onder andere tegen Kabarebe. (AFP, AP, 21.11.06) Volgens het Franse recht kan een zittend staatshoofd niet worden aangeklaagd. Kagame ontspringt daarom de dans.

De Spaanse justitie opent in het voorjaar van 2005 een zaak tegen Kagame, Kabarebe en 67 andere RPA-militairen voor de moord op negen Spaanse burgers.

Filip Reyntjens, getuige-deskundige voor het ICTR, schorst zijn medewerking. Hij is het er niet mee eens dat mensen van het RPF en het RPA niet worden aangeklaagd. (Lindijer, 12.1.05)

Het Internationaal Gerechtshof acht zich niet bevoegd in de zaak die Congo aanspande tegen Rwanda wegens schending van internationaal en humanitair recht tijdens de Rwandese bezetting van Congo. (Lindijer, 3.2.06) Eerder was Oeganda voor vergelijkbare feiten wel veroordeeld. (Lindijer, 20.12.06)

De beslissing in de zaak Congo-Rwanda viel zo uit omdat Rwanda het Gerechtshof niet erkent.

Het feit dat Rwanda het Gerechtshof niet erkent, weerhoudt haar er niet van Frankrijk korte tijd later aan te klagen bij datzelfde hof. (AP, 19.4.07)

Het Internationaal Strafhof besluit in januari 2007 dat de rechtszaak van Thomas Lubanga kan beginnen. Lubanga staat terecht wegens het rekruteren, opleiden en inzetten van kindsoldaten tijdens de strijd in het Oost-Congolese Bunia in 2003. De rechters besloten dat er sprake was van een internationaal conflict omdat Rwanda actief steun verleende aan Lubanga.

2. *meningen*

De vraag is of Rwanda milities in Congo steunt en wat haar motieven zijn. Lindijer schrijft dat de Rwandese regering altijd heeft gelogen over de aanwezigheid van Rwandese troepen in Congo. (Lindijer, 26.4.04)

Een diplomaat die onbekend wil blijven zegt dat Rwandese troepen eind 2004 in Congo zijn binnengevallen. (Lindijer, 30.11.04) VN-vredestroepen beschikken over bewijzen dat Rwandese troepen op Congolees grondgebied zijn. (Lindijer, 17.12.04) Lindijer stelt dat Rwanda niet Congo is binnengevallen, maar zich bedient van lokale strijdgroepen. Door een netwerk van lokale groepen houdt Rwanda toegang tot de mijnbouwgebieden. (Lindijer, 17.12.04)

Corduwener is niet overtuigd van de juistheid van de conclusie van de Franse rechter Bruguière dat Kagame achter de moord op zijn voorganger zit. Bruguières bronnen hebben reden voor wraak en dat kan de waarheid kleuren. (Corduwener, 11.3.04)

3.3.2 **Interactieprocessen**

Het is voor journalisten die in Rwanda werken geen eenvoudige opgave waarheidsgetrouw en volledig te berichten. De machthebbers gebruiken methoden om te voorkomen dat onwelkome feiten of opvattingen in het nieuws komen.

Andersdenkenden worden uitgeschakeld, of op zijn minst monddood gemaakt. Zo wordt Seth Sendashonga alsnog vermoord in 1998 nadat een eerdere aanslag in 1996 mislukte. Maar de lijst van vermoorde leden van de oppositie is lang.

Gebieden worden voor journalisten, waarnemers en hulpverleners afgesloten, zoals de Franse krant *Libération* in 1995 al vaststelt. MSF France, USAID en Garretton overkomt hetzelfde.

Kagame stelt: *Voor mensen die verdeeldheid zaaien is geen plaats in Rwanda.* (Bouwman, 3.10.94) MSF en Reuters-journalist Christian Jennings worden uitgewezen omdat ze te kritisch waren. HRFOR komt er niet aan toe aandacht te vragen voor de huidige mensenrechtensituatie in Rwanda. Kraemer: *Aan die taak wordt nauwelijks gewerkt, men was te bang het land uitgezet te worden als men zich openlijk uitsprak tegen schendingen van de mensenrechten begaan door de huidige machthebbers.* (Kraemer, 22.11.96)

Getuigenverklaringen worden weersproken. Verschillende malen stelt Lindijer vast dat de feiten de versie van het RPA onwaarschijnlijk maken.

Mensen van de oppositie worden zwart gemaakt zodat journalisten minder snel geneigd zijn hen op te zoeken. De broer van Sendashonga is 'génocidair', Twagiramungu incompetent, Ndagijimana een dief, Rwigema betrokken bij de genocide, Bizimungu divisionist. De vluchtelingen in Zaïre zijn Interahamwe.

De machthebbers hebben technieken om hun versie van de feiten en hun mening in het nieuws te krijgen.

Er worden 'media events' georganiseerd. President Pasteur Bizimungu wordt in 1995 naar Kibeho gestuurd om de verzamelde pers onder de neus te wrijven dat er geen duizenden maar slechts 300 vluchtelingen omkwamen. Bij de terugkeer van Hutu na de aanval van het RPA op de kampen in Zaïre in 1996 is de internationale pers aan de grens verzameld om de vluchtelingenstroom te aanschouwen. Kagame geeft regelmatig persconferenties om de pers uit te leggen hoe rechtvaardig de oorlog tegen Zaïre is.

De machthebbers trachten de sympathie van journalisten te winnen. De Tutsi in Rwanda en Zaïre/Congo zouden na 1994 nog steeds met genocide bedreigd worden. Kagame drukt de journalisten op het hart: *De Banyamulenge hebben de steun van de pers nodig.* (Lindijer, 30.10.96) Hij uit zijn ergernis over het feit dat de media de nadruk leggen op het lot van de Hutu-vluchtelingen. (Lindijer, 31.10.96) Kagame zegt: *Ik ben een vrijheidsstrijder*, en klaagt dat de wereld de Tutsi in de steek heeft gelaten. En dat terwijl op 30 april 1994 het RPF zelf tegenstander was van VN-ingrijpen.

4 ANALYSE EN CONCLUSIES

4.1 Analyse

4.1.1 **Misdaden**

Actoren

Wanneer er misdaden worden gepleegd, zijn er ooggetuigen/slachtoffers. In de NRC Handelsblad artikelen verschijnen de man uit Gishara (1994), de overlevenden van Busanze (1995), de ooggetuigen in Kibeho (1995), de bewoners in Kanama (1995), de ooggetuige (een arts) in Lemara (1996), de dorpelingen en ontheemden in Tingi Tingi (1997), de mensen in Rutshuru bij de vondst van een massagraf met lijken van slachtoffers uit 1996 (2005).

Er zijn er uiteraard nog veel meer, die niet zijn gepresenteerd. Een voorbeeld is Marie Béatrice Umutesi, een Rwandese vluchteling die door Zaïre zwierf en er een boek over schreef.

Ook beschikbaar, maar niet gepresenteerd zijn ooggetuigen/toeschouwers. Francis Sikaonga (Zambat), Linda Polman (journalist), Alexandre Castanias (HRFOR), een Australische arts waren allen in Kibeho. Antoine De Clercq heeft de gebeurtenissen in Tingi Tingi gezien.

De krant laat ook mensen aan het woord met informatie 'uit de tweede hand'. Ze zijn zelf geen getuige, maar hebben wel informatie van getuigen.

Seth Sendashonga ontving toen hij Minister van Binnenlandse Zaken was veel informatie van ooggetuigen van misdaden door het RPA. De krant meldt dat hij minister Kagame van Defensie er verschillende brieven over schreef.

Waarnemers van de VN-missie HRFOR hebben onderzoek gedaan nadat misdaden zijn gepleegd. Een van de medewerkers, Hens Kraemer, schreef een ingezonden stuk.

Ook hulpverleners ter plekke horen van ooggetuigen wat er gebeurd is. Onder andere UNHCR, MSF-France, Oxfam, Artsen zonder Grenzen (Pim de Graaf, Jacques de Milliano) en USAID zaten in het gebied. Kerken hebben – zoals Lindijer schrijft – een wijd vertakt netwerk van missieposten in Oost-Zaïre. Hun informatie bereikte de Belgische minister Moreels.

Er zijn onderzoekers die misdaden reconstrueren en daaruit het patroon trachten te destilleren. Ook zij spreken tijdens hun werk de ooggetuigen. Human Rights Watch, Amnesty International, de UNHCR (Gersony), de VN mensenrechtencommissie (Garreton) presenteerden rapporten.

Ook de inlichtingendienst van premier Twagiramungu deed uitgebreid onderzoek (Musangamfura). Recentelijk hebben advocaten in een zaak voor de Spaanse justitie veel getuigenissen verzameld.

Journalisten doen pogingen met ooggetuigen in contact te komen na misdaden. Persbureau Misna (1999) en de krant Libération (1996) deden verslag.

Ook genoemd kan worden Christian Jennings van Reuters die er een boek over schreef. Nick Gordon is een ander voorbeeld.

De ooggetuigen/daders zijn zelden in beeld. Zij worden afgeschermd door de RPA-woordvoerder (ten tijde van Busanze en Kibeho), minister Kagame van Defensie (Kanama) of president Bizimungu (Kibeho).

Heel soms treden ooggetuigen/daders naar buiten. Onder de klokkenluiders bevinden zich Abdul Ruzibiza en Pierre N.

Over de misdaden van het RPA zijn de meningen van verschillende bronnen relevant. De krant laat hen aan het woord. Allereerst die van het RPA zelf, bij monde van de generaals Paul Kagame en James Kabarebe en woordvoerder Seth Kamanzi.

De politieke oppositie in de diaspora (Twagiramungu, Sendashonga), laat zich uit over misdaden begaan in Rwanda. Over massamoord op Zaïrees gebied spreekt namens de vluchtelingen Paul Rwarakabije. Ook de Zaïrese en Congolese autoriteiten laten zich daarover uit.

Vertegenwoordigers van donorlanden Nederland (Jan Pronk), België (Reginald Moreels) en de Europese Unie (Emma Bonino) ventileren hun mening, evenals representanten van de VN (Mohammed Sahnoun, Kofi Annan, Mary Robinson). Dat doen ook Human Rights Watch, Amnesty International, de VN-onderzoekers en Libération.

Frames

De meningen van de actoren reflecteren verschillende frames. Elk heeft zijn eigen specifieke jargon. Ik onderscheid er drie.

1. 'niet systematisch'-frame

Probleemdefinitie: Af en toe wordt iemand vermoord door een RPA-soldaat. Dat is geen beleid.

Causale interpretatie: Jonge Tutsi-soldaten handelen uit blinde wraak omdat hun families vermoord zijn door Hutu-génocidaires. In Kibeho is er sprake van overmacht omdat het RPA de Hutu-bendes niet in bedwang kan houden. Bij militaire acties in dorpen reageert het RPA te fel, bij de strijd tegen Hutu-rebellen kan het burgers niet onderscheiden van strijders.

Morele evaluatie: Het optreden van het RPA valt te begrijpen. Er is geen kwade opzet.

Oplossing: Disciplinaire maatregelen waar militairen verwijtbaar over de schreef gaan.

Dit frame is terug te vinden bij minister Jan Pronk en Paul Kagame.

2. 'alleen maar Interahamwe'-frame

Probleemdefinitie: Er is geen probleem, want slechte mensen zijn gedood in oorlogshandelingen in Zaïre.

Causale interpretatie: 375.000 Interahamwe zijn op de vlucht. Zij blijven zich verzetten en willen de genocide voltooien. De meeste goede Hutu zijn in 1996 door het RPA teruggehaald uit Zaïre. De Interahamwe houden tijdens de tocht door Zaïre nog vluchtelingen in gijzeling. In 1998 werken de rebellen in Rwanda overdag op de akkers en nemen ze 's nachts de wapens op.

Morele evaluatie: Deze 'bad boys' verdienen niet beter. Vrijwel alle gestorven Rwandezers in die periode hebben misdaden op hun geweten.

Oplossing: Is niet nodig. Onderzoek naar de toedracht is overbodig, het zou het zoveelste onderzoek zijn om er achter te komen wie er gestorven zijn.

In het veld is James Kabarebe er de woordvoerder van.

3. 'georganiseerde massamoord'-frame

Probleemdefinitie: Vele burgers zijn vermoord. Dorpelingen worden geëxecuteerd, vluchtelingen de dood in gejaagd.

Causale interpretatie: De leiding van het RPA en hardliners binnen het RPF organiseren een massamoord. Het RPA vermoordt direct na de machtsovername in juli 1994 systematisch en op grote schaal Hutu-burgers. Het RPA moordt in stilte, buiten het oog van camera's of pottenkijkers. Kampen als Kibeho worden aangevallen waarbij duizenden doden vallen. Het zijn militaire operaties die voorbereid zijn.

Tijdens de opmars door Zaïre in 1996 en 1997 heeft een klopjacht op vluchtelingen plaatsgevonden. Die zijn systematisch vermoord of de dood in gejaagd.

Morele evaluatie: De verantwoordelijken in het RPA en het RPD zijn 'bad boys'.

Oplossing: De verantwoordelijken moeten juridisch vervolgd worden.

In de praktijk hangen Seth Sendashonga en Faustin Twagiramungu, Libération, Hens Kraemer, Jacques De Milliano, Pim de Graaf, USAID, Garretton, Gersony, Kofi Annan, Amnesty International, Human Rights Watch het frame aan.

Bronkwaliteit

Berichtgeving over gebeurtenissen

De actoren zijn potentiële bronnen. Welke gebruikt zijn, is moeilijk te achterhalen. Maar de gepresenteerde bronnen staan in de krant.

Het bronpatroon van NRC Handelsblad is representatief wanneer er bericht wordt over misdaden en slachtingen. Meestal via de persbureaus zijn er getuigenissen uit de eerste hand en uit de tweede hand, met die kanttekening dat het er nog veel meer zouden kunnen zijn.

De pogingen van de daders om misdaden te verhullen staan waarheidsvinding in de weg. In 1994 en 1995 zet Lindijer openlijk kanttekeningen bij de verklaringen van RPA-zijde. Hij stelt vast dat verklaringen van het RPA over de toedracht bij misdaden niet waar zijn omdat ze is in strijd zijn met de feiten.

Later - zeker na de inval in Zaïre in 1996 - verandert zijn houding. Opvallend is dat hij maart 1997 stelt dat verscheidene bronnen binnen de kerken zeggen over geen enkele informatie te beschikken die wijst op slachtpartijen. De Belgische minister Moreels had kort daarvoor, mede op basis van informatie van missionarissen, geconcludeerd dat er een volkerenmoord gaande was. Lindijer gebruikt deze belangrijke potentiële bron niet en neemt het RPA daarmee in feite in bescherming.

Werken in Rwanda en in door Rwanda bezet gebied is niet eenvoudig. Pottenkijkers worden weggehouden van locaties en weggehouden van getuigen. Het aantal keren dat getuigen van een incident aan het woord komen, is daardoor laag. Alleen als de VN-missie in Rwanda erbij komt, of als misdaden in gebieden plaatsvinden waar het RPA geen maatregelen kan nemen (Zuidwest-Rwanda in 1995, Zaïre), kunnen getuigen worden gehoord.

Berichtgeving over standpunten

Ook waar het standpunten betreft over de vraag of er sprake is van systematische massamoord, is het bronpatroon representatief. De standpunten van Amnesty International of van de VN zijn regelmatig nieuws. Ook mensen uit het veld als Kraemer en De Graaf krijgen de ruimte te verklaren over de georganiseerde misdaden van het RPA.

De kringen rond Kagame - de Engelstalige, in Oeganda opgegroeide RPF-ers van het eerste uur - komen vooral via Lindijer aan het woord. Het is langs die weg dat het 'niet systematisch'-frame en het 'alleen Interahamwe'-frame in de krant komen.

Pronk heeft als bron grote invloed. De hoofdredactie baseerde zich in haar commentaar op Kibeho op zijn opvattingen. Op basis van informatie van Pronk gaat het standpunt van de krant binnen een week 180 graden om. Lindijer citeert Pronk in maart 1997 als die zegt dat er geen volkerenmoord gaande is. Op dat moment staat de minister daarin vrijwel alleen.

Opvallend is dat klokkenluiders en spijtoptanten uit het RPF en het RPA niet zijn geraadpleegd.

Duiding

De analyse van het nieuws rond de misdaden wordt voor NRC Handelsblad voornamelijk gedaan door Koert Lindijer. Hij werkt vanuit het niet-systematisch'-frame waarbij men zich af kan vragen hoe iemand kan bepalen dat een serie gebeurtenissen niet systematisch en van hogerhand gepland is. Lindijer kent het organisatietalent van het RPA. Hij roemt de ingewikkelde tactiek in Zaïre van de briljante strateeg Kagame en beschrijft de 'voortvarende militaire handelsgeest' waar het om de plundering van Congo gaat. Waarom sluit hij beleid uit waar het moord betreft?

Lindijer hanteert verder het 'alleen Interahamwe'-frame. In zijn beschouwingen blijft onduidelijk hoe het aantal Interahamwe van 10.000 in 1994 kan groeien tot 375.000 in 1997.

4.1.2 Machtsstrijd

Actoren

Af en toe krijgen de verliezers van de machtsstrijd kans te getuigen in de krant. Te denken valt aan de kringen rond Twagiramungu na diens aftreden (1995), en maatschappelijk werkster Dative Nukansinga (2002) en burgemeester Jean Marie Mubiligi (2006) na hun vlucht.

Ook de winnaars van de machtsstrijd getuigen na incidenten. Namens het RPF doen dat Claude Dusaidi ('Twagiramungu is incompetent', 'Ndagijimana is een

dief'), Kagame ('Sendashonga is rotzooi') of de staatsradio ('Rwangabo is vermoord door Hutu-extremisten in Zaïre).

De standpunten van het RPF over de politiek in Rwanda worden verwoord door Paul Kagame, zijn woordvoerder Jean-Paul Kimonyo, Tharcisse Karugarama, Donald Kaberuka en Patrick Mazimpaka. Eén keer haalde de mening van een dissident - RPA-kolonel Théoneste Hategakimana - de krant. Postuum, want kort na zijn kritiek werd hij vermoord.

Het RPF kent inmiddels vele dissidenten. Hun mening haalt de krant niet. Voorbeelden zijn Kimenyi, Furuma en ex-president Pasteur Bizimungu.

De politieke oppositie heeft een spreekbuis in leden van de diaspora: Twagiramungu (in de periode na zijn ontslag en tijdens de verkiezingen in 2003), Sendashonga (tot zijn dood in 1998) en Jean Marie Mubiligi (2006) en een enkele politicus in Rwanda, Charles Ntakirutinka (2003), die momenteel gevangen zit.

Er zijn tientallen andere opposanten. Niet gepresenteerd zijn bijvoorbeeld Ndagijimana, Nkubito, Sebarenzi en Rwigema.

Uit de maatschappelijke oppositie krijgen de journalist Ismaël Mbonigaba, de boerenleider Kabandana, de mensenrechtenactivist Noël Twagiramungu en de burgers Ombiro en Simon Gasibirege het woord.

Waarnemers en diplomaten geven - blijkbaar op voorwaarde van anonimiteit - hun visie op de machtsstrijd in Rwanda.

Frames

De meningen van de actoren reflecteren verschillende frames. Elk heeft zijn eigen specifieke jargon.

1. 'nieuwe samenleving'-frame

Probleemdefinitie: Er zijn mensen met 'genocidair gedachtengoed' die verdeeldheid willen zaaien in de Rwandese samenleving.

Causale interpretatie: Radicale Hutu en de oude elite willen terug naar de oude verhoudingen waarin Tutsi gediscrimineerd worden.

Morele evaluatie: Kagame en het RPF verrichten knap werk. De oude rotzooi wordt opgeruimd, de divisionisten opgesloten. Er is weer eenheid, stabiliteit, wederopbouw, verzoening.

Oplossing: Door Kagame's project wordt een nieuwe samenleving in elkaar geknutseld. Het is een ambitieus project. Mensen zijn in dorpen geherhuisvest, zijn heropgevoed, génocidaires worden berecht in de gacaca. Het werkt: de Hutu-bevolking heeft zich bij de nieuwe politieke verhoudingen neergelegd. Dat blijkt uit de 95 procent score die Kagame tijdens de presidentsverkiezingen van 2003 behaalde.

We vinden dit frame bij Kagame en het RPF.

2. 'onderdrukking door hardliners'-frame

Probleemdefinitie: Een nieuwe elite - de Engelstalige Tutsi van het RPF uit Oeganda - heeft de macht binnen het RPF en de staat. Zij onderdrukt de anderen.

Hutu worden in dorpen gedwongen en moeten oneerlijke processen (gacaca) ondergaan. Tutsi-rescapés, en Tutsi-returnees uit andere landen dan Oeganda, zijn tweederangsburgers. Bij de verkiezingen werden kiezers geïntimideerd en werd de campagne van de tegenkandidaat ontregeld.

Causale interpretatie: De nieuwe elite bestaat uit hardliners die meedogenloos omgaan met oppositie en de Hutu-bevolking. Zij heeft het RPA en het RPF in haar greep.

Morele evaluatie: De nieuwe elite bestaat uit 'bad boys' die anti-democratisch en machtswellustig zijn.

Oplossing: Er moet een democratische rechtsstaat met burgerlijke vrijheden komen.

We vinden dit frame bij de oppositie en 'waarnemers'

Bronkwaliteit

Berichtgeving over gebeurtenissen

Welke van de potentiële bronnen worden gepresenteerd? Over de machtsstrijd gaat het soms als er nieuwsfeiten, incidenten zijn, zoals het ontslag van een politicus of de moord op een opposant. Alle relevante partijen komen dan aan het woord. Het bronpatroon is representatief.

De pogingen van de machthebbers om de gang van zaken te verhullen staan waarheidsvinding in de weg. In NRC Handelsblad krijgt in 1995 Human Rights Watch de machthebbers – die zelf ontkennen – aan te wijzen als moordenaars van oppositieleider Rwangabo. De voorstelling van zaken die het RPF geeft rond het ontslag van Twagiramungu in 1995 wordt door Lindijer kritisch beschreven. In 1998 geeft hij bronnen de ruimte om de suggestie te weerspreken dat de dood van Sendashonga een afrekening in een crimineel milieu betrof.

Berichtgeving over standpunten

Ook waar het standpunten betreft over de vraag of er sprake is van machtsstrijd, en tussen wie dan wel gaat en met welke inzet, is het bronpatroon representatief. Opvallend is dat de kringen rond Kagame – de Engelstalige, in Oeganda opgegroeide RPF-ers van het eerste uur – vooral via Koert Lindijer aan het woord komen. Het 'nieuwe samenleving'-frame komt langs die weg uitgebreid in de krant.

Bronnen uit de politieke en maatschappelijke oppositie tegen Kagame komen pas in de krant als er vanaf 2002 stukken van freelancer Jeroen Corduwener gaat plaatsen. Ook freelancer Marcia Luyten laat in 2003 tegengeluid horen.

Het is overigens niet makkelijk om standpunten van de leiders van het RPF en het RPA te bevragen. De gevolgen voor een journalist die op een persconferentie een kritische vraag stelt, kunnen ingrijpend zijn, zoals Christian Jennings van Reuters weet uit eigen ervaring.

Duiding

De duiding van de politiek komt van Bernard Bouwman (tot 1997), Wittenberg (in 2000), Lindijer en – vanaf 2002 – Corduwener.

Bouwman spreekt van een machtsovername door hardliners. Volgens Wittenberg is de feitelijke macht in handen van een Tutsi-elite.

Lindijer trekt uit het gegeven dat Kagame in 2003 de verkiezingen won de conclusie dat de Hutu-bevolking de nieuwe orde accepteert. Het is echter maar de vraag of de 95 procent score bij de verkiezingen bewijst dat de bevolking echt achter Kagame staat. Juist in dictaturen willen leiders nogal eens afgetekend winnen. Nek-aan-nek races komen er zelden voor.

Lindijer verwoordt het 'nieuwe samenleving'-frame en schetst hoe Kagame in een ambitieus project een maatschappij in elkaar knutselt. Er is geen repressie maar een 'pluriform model met minder politieke vrijheden'.

Corduwener vindt dat Rwanda twee gezichten heeft - een mooi en een minder mooi - , maar schrijft voornamelijk vanuit het 'onderdrukking door hardliners'-frame. Het nare gezicht van het politieke systeem van Rwanda liet hij - aan de vooravond van een bezoek van minister Koenders aan Rwanda - nog zien in De Groene Amsterdammer van 21 september 2007.

4.2 Conclusies

1. Interne pluriformiteit in de *berichtgeving* over gebeurtenissen en meningen leidt tot goede journalistiek. Daardoor komen alle frames aan de orde. In de casus geldt het voor de misdaden en voor de machtsstrijd. Er is sprake van volledigheid.

2. Er is mogelijk veel minder interne pluriformiteit waar het gaat om de *duiding* omdat daarbij slechts enkele journalisten betrokken zijn. Pluriformiteit moet daar door de krant actief georganiseerd worden. In de casus is er ruimte voor alle frames wat betreft de machtsstrijd. Maar daar is wel een competitie, een richtingenstrijd gaande tussen Jeroen Corduwener en Koert Lindijer die tegengestelde frames promoten.

In de duiding van de misdaden van het RPA heeft Lindijer een monopolie. Zijn frames - 'geen systematische massamoord' en 'alleen maar Interahamwe-slachtoffers' - zijn dominant.

3. Ook waar interne pluriformiteit bestaat blijven journalistieke kwaliteiten van groot belang:

- Journalisten moeten ieder voor zich hun best doen logisch te redeneren en hun analyses te baseren op feiten en valide argumenten. Lindijer baseert zich in de casus op een aantal twijfelachtige aannames waar het gaat om de misdaden:
 - a. de moorden door het RPA op Rwandese burgers vinden niet systematisch plaats;
 - b. in Zaïre waren 375.000 Interahamwe voortvluchtig;

en waar het gaat om de machtsstrijd:

- c. de bevolking accepteert de nieuwe orde want 95 procent van de stemgerechtigden koos Kagame tot president.
- Waar bronnen onwaarheden spreken, moet de houding van de journalist kritisch zijn om te voorkomen dat hij doorgeefluik wordt van leugens en

onwaarheden. In de casus deed met name Lindijer dat in de eerste jaren na 1994 uitstekend. Daarna werd hij volgzamer richting Rwandese autoriteiten.

- Journalisten moeten juist 'inconvenient data' toelaten. Ze moeten alle relevante frames en de woordvoerders ervan aan bod laten komen. In mijn onderzoek blijkt dat Lindijer de 'inconvenient data' over massamoord uit betrouwbare en goed geïnformeerde bronnen - en die nota bene in de eigen krant hun zegje doen - niet meeneemt. De 'inconvenient data' met betrekking tot de repressie spelen een magere rol.
- De werkomstandigheden in een land zijn van grote invloed op de mogelijkheden die journalist heeft om waarheidsgetrouw en volledig te berichten. In Rwanda bleek het vreselijk moeilijk werken. De werking van het pr-apparaat (à la het Israël van Luyendijk) en onderdrukkingssysteem (à la diens Egypte) van het RPF en het RPA is voor de lezer onduidelijk.
- Zelfstandig onderzoek door journalisten is van groot belang. In de casus onderzoekt Lindijer het patroon van misdaden en onderdrukking niet. Corduwener legt genadeloos het systeem van onderdrukking en repressie door Kagame en de zijnen bloot. Recentelijk koos hij De Groene Amsterdammer als medium om zijn analyse naar buiten te brengen. Er zijn voorbeelden van collega's van buitenlandse media die wel op onderzoek uitgaan om het systematische karakter van de misdaden van het RPA te onthullen: de journalisten van Libération, Jennings (Reuters), Gordon (Sunday Express). Omdat bij NRC Handelsblad de correspondent, de freelancer noch de Afrika redacteur geplande massamoord als realiteit ervaart, wordt geen energie gestoken in het ontrafelen van de bevelsstructuur en de juridische verantwoordelijkheid voor de misdaden. Dit verbaast mij. NRC Handelsblad heeft immers 'niet aflatende waakzaamheid' en 'voortdurend onderzoek' hoog in het vaandel. De krant wil oog hebben voor het gevaar dat in machtsconcentratie schuilt.

LITERATUUR

- Bindseil**, Reinhardt (1988), *Ruanda und Deutschland seit den Tagen Richard Kandts*, Berlin: Dietrich Reimer Verlag
- Boorstin**, Daniel (1962), *The Image, or What happened to the American Dream*. New York: Atheneum
- Boven**, C.M.J. van en Laurilla, R-L., *Psychologie, een oriëntatie*. Groningen: Wolters-Noordhoff
- Corduwener**, Jeroen, *Donor darling. De explosieve situatie in Rwanda*, De Groene Amsterdammer, 21 september 2007
- Dallaire**, Roméo (2003), *Shake hands with the devil. The failure of humanity in Rwanda*, Toronto: Random House
- Desouter**, Serge (1992), *De gebroken lans*, Brussel: Vlaamse Rwandese Vereniging en ACT
- Dick Scherpenzeel Stichting** (2004), *De vergeten verhalen van 2004. Top tien van blinde vlekken in de buitenlandberichtgeving*, Dick Scherpenzeel Stichting
- Donker**, Birgit, *Je moet als journalist niet al te grote vragen willen beantwoorden*, De Volkskrant, 14 april 2007
- Edelman**, Murray (1988), *Constructing the political spectacle*, Chicago, Londen: The University of Chicago press, pagina 12-36
- Erny**, Pierre (1994), *Rwanda 1994. Clés pour comprendre le calvaire d'un peuple*, Parijs: Editions L'Harmattan
- Eltringham**, Nigel (2004), *Accounting for horror. Post-genocide debates in Rwanda, 2004*, Londen-Sterling, Virginia: Pluto Press
- Faes**, Géraldine, *Un ministre dénonce la terreur FPR*, in Jeune Afrique no 1768 24-30 november 1994
- Entman**, Robert (1993), *Framing, toward clarification of the fractured paradigm*. In: *Journal of Communication* 43(4), p. 51-58
- Gordon**, Nick, *Return to hell*, in Sunday Express, 21 april 1996
- Gourevitch, Philip (1998), *We wish to inform you that tomorrow we will be killed with our families*, New York: Farrar, Straus & Giroux
- Hagen**, Piet, *Bosnische kruitdamp verhulde de 'feiten'*, in: NRC Handelsblad, 22 juli 2005
- Hamelink**, Cees (2004), *Regeert de leugen? Mediaplichtigheid aan leugen en bedrog*. Amsterdam: Boom
- Human Rights Watch** (1999), *Leave none to tell the story: Genocide in Rwanda*, New York: Human Rights Watch
- Jennings**, Christian (2000), *Across the Red River. Rwanda, Burundi and the Heart of Darkness*, Londen: Phoenix
- Jensma**, Folkert (2003), *Zelfkritiek in de journalistiek*. In: *Zelfreflectie en zelfkritiek in de media*. Nijmegen: Uitgeverij Valkhof Pers
- Klaassen**, Jos en Klein, Theo, (2002), *Srebrenica in de Volkskrant 1991-1995*, Amsterdam: De Volkskrant
- Klein**, Theo, *Interne analyse: Srebrenica in de Volkskrant van 1 januari tot 1 december 1995*, 7 december 1995
- Lindijer**, Koert, *Falende journalistiek in Darfur?* In: Vice Versa, december 2004
- Lindijer**, Koert (1997), *Terug naar Rwanda*, Den Haag: Sdu Uitgevers
- Luyendijk**, Joris (2006); *Het zijn net mensen. Beelden uit het Midden-Oosten*. Amsterdam: Uitgeverij Podium
- Luyendijk**, Joris, *Mag een oorlog gruwelijk zijn ?*, in: KRO Magazine 21-27 juli 2007, pagina 14-15

- Madsen**, Wayne, *America's covert operations in the Great Lakes Region*, Washington DC, 17 mei 2001
- Misser**, François (1995), *Vers un nouveau Rwanda. Entretiens avec Paul Kagame*, Brussel: Editions Luc Pire
- Morasuti**, Alba, *Seth Sendashonga : "Le régime actuel autorise les massacres"*. In: *L'autre Afrique*, 21-27 januari 1998
- Murego**, Donat (1975), *La révolution Rwandaise 1959-1962*, Louvain: L'institut des sciences politiques et sociales
- Musangamfura**, Sixbert, *Déclaration. J'accuse le FPR de crimes de génocides des populations d'ethnie Hutu, de purification ethnique et appelle à une enquête internationale urgente*, Nairobi, 8 december 1995
- Ndahayo**, Eugène (2000), *Rwanda. Le dessous des cartes*, Parijs: L'Harmattan
- Polman**, Linda (1997), *'k Zag twee beren. De achterkant van de VN-vredesmissies*, Amsterdam/Antwerpen
- Nederlands Dagblad**, *Srebrenica: vergeten is dodelijk*, 12 juli 2005
- Rennen**, T. (2000), *Journalistiek als kwestie van bronnen. Journalist en bron in de dans om het nieuws*. Delft: Uitgeverij Eburon
- Reyntjens**, Filip (1996), *Dance macabre*, Antwerpen: Icarus
- Rijs**, Bart, *Journalist leek meer op Dutchbatter dan hij wil toegeven*, *De Volkskrant*, 22 augustus 1998
- Ruberangabo**, Enock Sebinezwa, *La guerre du Rwanda dans les montagnes de Minembwe au Sud-Kivu, RDC*, 5 juni 2002
- Ruzibiza**, Abdul (2005), *Rwanda. L'histoire secrète*, Parijs : Éditions du Panama
- Schoo**, Hendrik Jan, *S&D en de informatie-élite. Kanttekeningen bij een uniforme journalistieke en intellectuele cultuur*, *Socialisme en Democratie*, 1996, p. 329-331
- Servaes**, Jan en Tonnaer, Clement (1992), *De nieuwsmarkt. Vorm en inhoud van de internationale berichtgeving*, Groningen: Wolters-Noordhoff
- Spiering**, Hendrik, *De andere Popper. Michel ter Hark over de oorsprong van de falsificatietheorie*. In: *NRC Handelsblad*, 13 maart 2004
- Thorin**, Valérie, *"Je suis prêt à payer le prix fort."* In: *Jeune Afrique/L'Intelligent* no 2112, 3-9 juli 2001
- Umutesi**, Marie Béatrice (2000), *Weg van de dood*, Parijs: L'Harmattan
- Vasterman**, Peter (2004); *Mediahype*, Amsterdam: Aksant
- Vidal**, Claudine, *Les humanitaires, témoins pour l'histoire*, in: *Les Temps Modernes* no 627, 2004, p. 92-107
- Waugh**, Colin (2004), *Paul Kagame and Rwanda. Power, genocide and the Rwandan Patriotic Front*, Jefferson, North Carolina en Londen: McFarland & Company
- Zinzen**, Walter (2004), *Kisangani, verloren stad*, Leuven: Uitgeverij van Halewijck